

De abtenkroniek en de bouw van de St. Bernardusabdij

Over geen enkel onderdeel van de kloostergeschiedenis zijn zo veel publicaties verschenen als over de architectuur. Dat is niet verwonderlijk, want Europa ligt nog bezaaid met prachtige stenen getuigenissen van een ascetische vroomheid die vooral ook in het kustgebied zo nadrukkelijk aanwezig is geweest. Gebouwen zijn ruimtelijk beleefbaar en de specifieke vormgeving van kloostergebouwen spreekt nog steeds tot de verbeelding. De kennis over deze thematiek is dan ook aanzienlijk en inmiddels weet iedere belangstellende hoe de meeste oude kloosters er uit hebben gezien: een kerk met kloosterhof en aanliggende gebouwen die volgens een vast schema zijn opgesteld. De Cisterciënzers, die veel waarde hechtten aan uniformiteit, hebben voor al hun kloosters deze plattegrond genomen, alhoewel hiervoor nooit regels zijn opgesteld. Deze standaardisering in het bouwprogramma maakt het voor archeologen en bouwhistorici iets gemakkelijker om reconstructies te kunnen maken van verloren gegane Cisterciënzer abdijen of bouwwerken. In de abtenkroniek wordt veel aandacht besteed aan het bouwproces van de St. Bernardusabdij, maar hebben de auteurs daarmee ook een bouwgeschiedenis van de abdij geschreven die bij lezing deze standaardplattegrond oplevert? En hebben zij de gebouwen buiten deze plattegrond in samenhang met elkaar beschreven, zodat een duidelijk beeld ontstaat van de bebouwing van het gehele kloosterterrein? In dit hoofdstuk wordt geprobeerd hierop een antwoord te krijgen. Het belangrijkste ijkpunt is de hierboven genoemde standaard-plattegrond van Cisterciënzer kloosters (afb. x). Daarnaast zijn de resultaten van het archeologisch onderzoek dat Prof. van Giffen op het kloosterterrein heeft uitgevoerd van belang.¹ Aan het einde van de 16^e eeuw bezoekt Ubbo Emmius het leegstaande kloostercomplex. In zijn boek 'Rerum friscarum historia', een geschiedenis van Friesland, geeft hij een ooggetuigeverslag van de kloosterkerk.² Deze tekst is vooral van belang voor de reconstructie van de bouw van de grote kloosterkerk. De bovengenoemde bronnen en de tekstgedeelten in de kroniek over bouw worden aan elkaar getoetst.

Het hoofdstuk is als volgt ingedeeld: eerst worden de keuze en de eerste inrichting van het bouwterrein besproken, vervolgens de kapellen (tabel A) en de kerk (tabel B) met kloosterhof en aangrenzende gebouwen (tabel C t/m E), die weer verdeeld zijn in een eerste en een tweede schil. Ten slotte passeren die de bouwwerken de revue die buiten dit centrale gedeelte hebben gelegen (tabel F). In de tabellen B t/m E is een overzicht opgenomen van de gebouwen die in de standaard-plattegrond thuishoren, hun functie en plaats en de eventuele referentie in de abtenkroniek. Tabel F is een opsomming van bouwwerken die in de kroniek genoemd worden, maar die of buiten het centrum liggen of waarvan de locatie niet te achterhalen is.

Het bouwterrein

De eerste passage over de bouw van het klooster gaat over de keuze van het bouwterrein. Gelijk in de proloog wordt hierover gezegd dat die bepaald is door de verschijning van

¹ H. Praamstra & J.W. Boersma, *Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)*. Palaeohistoria XIX (1977).

² Ubbo Emmius, *Rerum friscarum historia*. Lugduni Batavorum (1616).

lichten in de nacht op de plaats van de wierde en dat dit als een voorteken moet worden gezien voor een voorspoedige toekomst.

Het is hoogst onwaarschijnlijk dat dit licht de reden is geweest waarom de monniken van Klaarkamp naar deze plek zijn gegaan. Veeleer moet gedacht worden aan rationele en zakelijke argumenten. Het bouwen van een klooster was een enorme investering in kapitaal en ankracht, die misschien niet voor de eeuwigheid, maar wel voor een zeer lange termijn gedaan werd. Bovendien moest een grote groep mensen er een bestaan vinden in religieuze, maar ook in materiële zin. Het *ora et labora* werd door de Cisterciënzers als een onlosmakelijk twee-eenheid beschouwd: zonder bidden geen werken, zonder werken geen bidden. De economie was een levensader voor het spirituele leven. Bij de selectie van potentiële stichtingsgronden werd daarom in eerste instantie gekeken naar de aanwezigheid van water en landbouwgronden. Water voor het bereiden van dranken en maaltijden, voor de visvangst, voor de afvoer van fecaliën, urine en keukenafval, voor hygiëne en natuurlijk als een middel om met schepen grondstoffen, voedsel en bouwmaterialen aan en af te voeren. De landbouwgronden dienden voldoende groot te zijn om de startende groep monniken in leven te houden en in de nabijheid van het klooster moest een vergroting van het landbouwareaal mogelijk zijn om toekomstige uitbreiding van de monnikengemeenschap mogelijk te maken. Een ander criterium, even belangrijk voor het welslagen van de stichting, was de aanwezigheid van bouwmaterialen of bouwgrondstoffen. In de kroniek van het klooster Rolduc wordt beschreven hoe priesters een terrein inspecteren voor een nieuwe stichting en daarbij vooral kijken naar het voorhanden zijn van hout, steen, bouwland en water.³ Hoewel de kroniek geen informatie geeft over deze aspecten, lijkt het aannemelijk dat het in Aduard niet anders is gegaan. De situatie laat zich enigszins reconstrueren. De wierde van Aduard ligt vlak tegen de oeverwal van het Peizerdiep, zodat aan de eisen van watervoorziening en transport over water werd voldaan. De verkeersverbinding met Groningen en Friesland was de Heerweg, die er vermoedelijk al lag voor de stichting van het klooster.⁴ De reeds door de bevolking ingepolderde gebieden werden gebruikt voor de landbouw en het kwelderlandschap Middag-Humsterland bood voldoende mogelijkheden om in de toekomst het areaal uit te breiden. De aanwezigheid van zeeklei als grondstof voor de baksteenindustrie bood zekerheid voor de fysieke expansie van het klooster en hout en natuursteen konden via het Peizerdiep aangevoerd worden.

Een andere factor van eminent belang voor de levensvatbaarheid van een nieuwe kloostergemeenschap was de mate van economische activiteit in het omliggend gebied. Producten en diensten die het klooster zelf niet leverde moesten kunnen worden gekocht en het surplus van de eigen landbouwproductie moest op de lokale markten kunnen worden afgezet; absoluut zelfvoorzienend was een klooster nooit. Deze visie staat haaks op wat de oudste Cisterciënzergeschriften ons hierover mededelen. Daarin wordt stevast gezegd dat de nieuwe stichtingen plaats moesten vinden ver weg van de menselijke bewoning in onherbergzame en ongecultiveerde gebieden, wat een strenge

³Annales Rodenses, *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum* 16, 701 (691).

⁴H. Praamstra & J.W. Boersma, *Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)*. *Palaeohistoria* XIX (1977) 183.

onafhankelijkheid suggereert.⁵ Recente studies hebben aangetoond dat dit in de praktijk niet het geval was.⁶ Om een beeld te schilderen van vroege Cisterciënzer heroïek is de werkelijkheid literair gemodelleerd, net als bij het Aduarder stichtingsverhaal. Er mag dan ook van uitgegaan worden dat de nabije ligging van de nederzetting Groningen een rol heeft gespeeld in de besluitvorming over de terreinkeuze van het nieuwe klooster op de wierde van Ade.⁷

Nu wordt in stichtingsoorkonden bijna nooit uitdrukkelijk ingegaan op de motivatie achter de keuze van een locatie; veel vaker worden wonderen genoemd als beslissende factor bij de aanwijzing van een bouwterrein. Zo wilde men potentiële begunstigers en monniken ervan bewust maken dat het klooster een door God gekozen en beschermde plaats is. Vooral de Benedictijnen en de Cisterciënzers schijnen van dergelijke literaire middelen gebruik te hebben gemaakt.⁸ Wondertekenen, symbolen en manifestaties van heiligen komen regelmatig in hun kronieken terug (zie hiervoor het artikel van Caspers, hoofdstuk x, blz. x).⁹

Tabel A - Eerste gebouwen				
onderdeel	functie	plaats	vermelding	opgegraven
kapel	voor de gebedsdiensten en de mis (later gasthuis voor mannen en vrouwen)	bij de Noorderpoort	Wibrandus	nee
slaapzaal	slaapruijnte voor de monniken (later gasthuis voor mannen en vrouwen)	bij de Noorderpoort	Wibrandus	nee
kapel	voor de gebedsdiensten en de mis (later gebruikt als school)	volgens Emmius naast de grote kerk (Aduard II)	Albertus	nee

De kerken

⁵Chrysogonus Waddell, *Narrative and Legislative Texts from Early Citeaux* (Citeaux 1999) 458.

⁶Thomas Coomans, *L'abbaye de Villers-en-Brabant* (Brussel 2000). Matthias Untermann, *Forma Ordinis* (Berlijn 2001) 49-52.

⁷Het is hoogst onwaarschijnlijk dat adewerth 'oude wierde' betekent. In het Oudfries komt het bijvoeglijk naamwoord *oud* niet zonder de 'l' voor, maar steeds als *ald*, of *old*. Veel meer valt te denken aan de mansnaam 'Ade' of 'Ado'. Zie: J.W. Boersma, 'De opgraving van de abdij Aduard' in: H. de Raad ed., *Een klooster, drie dorpen* (Bedum 1992) 37.

⁸Jörg Kastner, *Historiae foundationum monasterium*, in Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 18 (München 1974) 90-96.

⁹De verschijning van lichten is als literair stijlmiddel wijd verbreid in de wereldliteratuur. In de Lexdaela Saga wordt de stichting van een klooster ook aan een eerdere verschijning van lichten gekoppeld. Zie: M. Magnusson, en H. Palsson, *Laxdaela Saga* (London 1969) 211.

De voorgangers van de grote kloosterkerk.

Het eerste klooster waar Wibrandus en twaalf monniken begonnen, bestond volgens de auteur uit twee gebouwen: een slaapzaal en een kapel. Dit is merkwaardig, omdat de Cisterciënzer wetgeving uitdrukkelijk vermeldt dat deze dertien mensen pas mogen komen wanneer de volgende gebouwen er reeds staan: gebedsruimte, eetzaal, slaapzaal, gastenverblijf en poortgebouw.¹⁰ Deze maatregel moest ervoor zorgen dat vanaf het begin de regel van Benedictus kon worden nageleefd met het schema van de getijdengebeden, het officie. De auteur heeft zich hier blijkbaar beperkt tot de hoofdzaken. In de kroniek van het Engelse klooster Meaux (cisterciënzer klooster in Yorkshire, Engeland) wordt verteld hoe de eerste monniken hun intrek namen in een houten gebouw waarin op de eerste verdieping de kapel was en op de begane grond de slaapzaal; ernaast stond de eetzaal.¹¹ Het waren provisorische voorzieningen waarin men verbleef totdat meer permanente onderkomens waren gerealiseerd. Het bouwterrein voor het 'echte' klooster werd vanaf het begin vrijgelaten. De eerste gebouwen bevonden zich dan ook meestal aan de rand van het kloosterterrein met een voorkeur voor plaatsing bij de hoofdepoort, zodat de regel van Benedictus zonder beperkingen kon worden gehoorzaamd. Zo was het in Meaux, zo was het ook in Aduard, waar men ongetwijfeld al vanaf het begin ook een eetzaal, een gastenverblijf en een poortgebouw heeft gehad. Dit poortgebouw, die de auteurs Noorderpoort noemen, zou tot het einde toe de hoofdingang zou blijven.

De kapel van Albertus

Er werd in elke nieuwe kloostergemeenschap al snel een bouwprogramma vastgesteld voor een definitief onderkomen, d.w.z. de bouw van een kerk met kloosterhof en omliggende gebouwen volgens het traditionele model (afb. x). De uitvoering daarvan was afhankelijk van de beschikbare hoeveelheid geld en de te verwachten groei van de monniken- en conversenpopulatie. Bovendien had men tijd nodig om het terrein te verkennen om een geschikte locatie te bepalen voor de definitieve bouw, een fase in het bouwproces die tegenwoordig grondonderzoek wordt genoemd. In Aduard was te verwachten dat men vanuit de twee eerste gebouwen over zou stappen naar het standaard model met een grote kerk (ecclesia). Maar dat gebeurt nog niet. De kroniek meldt dat Wibrandus' opvolger, Albertus, vanwege de uitbreiding van de kloosterbevolking een grotere kapel (capella) bouwde, dus nog geen definitieve kerk. Het bouwen van nieuwe, grotere kerken of het vergroten van abdijkerken werd gedaan door die kloosters die economisch floreerden en waarvan de monnikenpopulatie snel groeide. De moederkloosters Citeaux, Clairvaux en Pontigny gaven in de 12^e eeuw het voorbeeld. De families die bijdroegen in de stichting van de abdijen, hebben hierin geen rol gespeeld. De grootte van de kerk was gebaseerd op een prognose gemaakt door de abt over de te verwachten groei van de abdij. Die groei in Aduard verliep voorspoedig, want 10 tot 15 jaar na de voltooiing van de eerste behuizing wordt die grotere kapel gebouwd door abt Albertus. De schrijver deelt mee dat deze er ten tijde van zijn verblijf – eerste kwart 16^e eeuw - nog stond, maar toen de naam 'school' droeg en dienst deed als leslokaal.

¹⁰J. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis* Tomus I (Leuven 1933) 15.

¹¹ Zie tekstinleiding in: Thomas de Burton, 'Chronica monasterii de Melsa' in *Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages* 43 (London 1857) lv-lvi.

Waarschijnlijk is dit hetzelfde gebouw als het godshuis dat Ubbo Emmius rond 1590 heeft gezien en waarvan hij zegt dat dit gebruikt werd door de kloosterlingen en het volk rondom de abdij, voordat de grote kloosterkerk is gewijd.¹²

Aduard I

Tijdens het archeologisch onderzoek [noot] zijn de eerste twee gebouwen en de kapel van Albertus niet gelokaliseerd. Wel is er een andere kerk gevonden, Aduard I, onder de latere grote kerk (in het verslag Aduard II genoemd). De kerk zou op grond van de opgravingstekeningen geduid kunnen worden als een kerk van het zogenaamde Bernardijnse type, Dit zijn sobere, Romaanse kerken met een rechthoekige koorsluiting, zoals de nog bestaande kerk van het klooster Fontenay. Aduard I wordt in de kroniek niet genoemd. Waarom niet? Er zijn verschillende hypothesen denkbaar. Het kan zijn dat Aduard I niet heeft bestaan en er dus een verkeerde interpretatie van de archeologische onderzoeksgegevens is gemaakt. Het kan ook zijn dat deze kerk er wel is geweest, maar dat die informatie om wat voor reden dan ook niet in de kroniek is gekomen.

De opgravingstekeningen geven duidelijk de bouwsporen weer van de plattegrond van een vroege Cisterciënzer kerk. Het gesloten, rechthoekig koor levert het bewijs dat het hier niet om een dorpskerk kan gaan. Van de kerk is niet meer gevonden dan de koorsluiting en de pijlers in de transepten en de viering. De archeologen wijten dit aan de beperkte omstandigheden waaronder de opgravingen plaatsvonden. In de meer westelijke opgravingssleuven zijn geen sporen van het schip gevonden, noch van de buitenmuren, noch van de pijlers. Ten noorden en ten oosten van Aduard I stuitte men op graven die vanwege hun locatie niet bij Aduard II konden horen en daarom in het opgravingsverslag worden verondersteld bijzettingen bij Aduard I te zijn. Van deze graven zijn negen skeletten onderzocht. Daarvan bleken zeven van het vrouwelijk geslacht te zijn; de andere twee waren jongeren waarvan het geslacht niet kon worden bepaald. De skeletten zijn niet gedateerd. Het is opvallend dat er alleen personen zijn gevonden die geen deel uitgemaakt hebben van de geprofeste kloostergemeenschap.¹³ Opmerkelijk is ook dat allen dicht bij de kerk lagen. Volgens Cisterciënzer gebruiken werden leken niet bij de kerk en niet bij de monniken begraven, maar op een aparte locatie¹⁴. Het is dan ook de vraag of deze personen ten tijde van het klooster zijn begraven of misschien behoorden tot een burgerlijke gemeenschap die moest wijken voor de monniken. Ook moet niet uitgesloten worden dat de onderzochte, maar niet gedateerde skeletten behoren bij personen die na de sloop van Aduard II zijn begraven toen het kloosterkerkhof door de eerste dorpsbewoners werd gebruikt. Deze graven kunnen daarom in de discussie over het wel of niet bestaan van Aduard I niet gebruikt worden. De graven die verstoord waren door de bouw van Aduard II, kunnen niet anders dan bijzettingen zijn geweest die behoorden bij

¹²En dit godshuis is gebouwd naast een ander op hetzelfde terrein dat ook nu nog met dit grotere bestaat, en waarvan, voordat dit laatste gewijd was, de kloosterlingen en de hele buurt gebruik hebben gemaakt.' (vertaling dr. F. Akkerman).

¹³ In het Cisterciënzer klooster Hude zijn 14 graven blootgelegd aan de noordkant van de kloosterkerk. Van 12 skeletten kon het geslacht vastgesteld worden. Hieronder waren 10 mannen. De verhouding man - vrouw is voor Hude vastgesteld op 11 : 1, wat bij een monnikengemeenschap niet ongewoonlijk is. Zie: Marion Brüggler, I. *Die Ausgrabungen im Zisterzienserkloster Hude, Lkr. Oldenburg* in: Beiträge zur Archäologie in Niedersachsen, Band 3 (Rahden/Westf. 2002), 24 -26.

¹⁴ P.M. Cherubinus, *Geschiedenis van onze voorschriften en gebruiken* (Berkel-Enschot 1958) , 964.

een oudere kerk dan Aduard II. Ook deze kunnen zonder datering geen informatie geven over Aduard I. Wat mijns inziens, ook zonder datering, sterk doet vermoeden dat de graven bij Aduard I horen, is het feit dat zij alle keurig buiten de noord- en de oostgevel van Aduard I liggen. De bijbehorende begraafplaats is dus in gebruik geweest.

Resumerend kom ik tot de volgende slotsom. Aduard I was niet de kapel van Albertus, maar de opvolger daarvan. Wigboldus (1216-1242) gaf opdracht tot de bouw van Aduard I. Het kan zijn dat Aduard I wel voltooid is en ingewijd, doch dat voortschrijdend inzicht abt Wigboldus tot vervanging noopte. In dat geval zou de kerk, minus de bouwtijd, hoogstens tien jaar in gebruik zijn geweest. Dat lijkt me niet waarschijnlijk. Meer voor de hand liggend is de hypothese dat een catastrofe, zoals bijvoorbeeld de grote brand in het klooster in 1218 (vermeld in de kroniek van Emo en Menko), de abt heeft doen besluiten het project niet af te ronden, maar in plaats daarvan te investeren in een grotere kerk. De aanwas van de monnikenpopulatie en de snelle economische vooruitgang van het klooster in de 13^e eeuw zouden daarin een rol gespeeld kunnen hebben.¹⁵ De kroniekschrijver heeft waarschijnlijk geen kennis gehad van Aduard I of het niet waardig gevonden om de perikelen rondom deze kerk voor het nageslacht vast te leggen.

Tabel B - de kerk (ecclesia)				
onderdeel [afbx]	functie	plaats	vermelding in de kroniek	opgegraven
sanctuarium met hoogaltaar [1]	plaats waar het hoogaltaar staat en waar de conventsmis wordt opgedragen	ten oosten van de viering (kruising transept en schip)	Geyko (wijding hoofdaltaar) Lambertus (zuilen bij het hoogaltaar geplaatst en zuilen aan de oostkant voor hen die de mis lezen) Johannes Recamp (voltooid hoofdaltaar)	ja

¹⁵H.P.H. Jansen en A. Janse ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 227-229.

ambulatorium [1a] (zie afb. x, plattegrond Aduard II)	geeft toegang tot de kapellenkrans met altaren waar priesters de privé mis opdragen	tussen het sanctuarium en de kapellenkrans; op afb. x niet aanwezig; zie afb. x, in Aduard bestaande uit 7 kapellen	niet genoemd; wel de altaren die er in gestaan kunnen hebben; zie: transeptaltaren	ja
transeptaltaren [1b]	kapellen waar priesters hun eigen mis opdragen	in het noordelijk en zuidelijk transept tegen de oostmuur en bij ruimtegebrek in de zijbeuken van het schip	Egbertus (wijding 15 altaren) Geyko (wijding 5 altaren) Eylardus (kruis op altaar St. Bernardus); altaar ziekenzaal lekebroeders naar noordelijk gedeelte van de kerk Henricus II (richt 3 altaren op) Wolterus I (wijding altaar) Johannes Recamp (altaar van Maria in het noordelijk deel van de kerk beschilderd)	ja
dodendeur [2]	uitgang waardoor het lijk naar de begraafplaats werd gedragen	in de noordgevel van het noordelijk transept	Elbertus (herstelt Maria-altaar voor de noordelijke ingang van de kerk)	nee
monnikenkoor [3]	plaats van de koorstoelen van de monniken	tussen de viering en het retro-koor	Lambertus (beeld van Paulus gemaakt, midden in het koor) Hermannus (beeld van Maria in het koor opgehangen) Arnoldus Lanth (laat nieuw koorgestoelte maken; legt nieuwe vloer in het koor)	ja

retrokoor [4]	plaats waar zieke en bejaarde monniken de gebedsdiensten kunnen volgen	tussen de scheiding en de koorbanken van de monniken	niet genoemd	nee
scheiding [5]	stenen afscheiding waarop een kruis is gezet; hierachter volgen de conversen de gebedsdiensten van de monniken	tussen monniken- en conversenkoor	Eggardus (plaatste kruisbeeld in het koor van de lekenbroeders)	nee
conversenkoor [6]	plaats waar de koorstoelen van de lekenbroeders staan	tussen de scheiding en het voor- of westportaal	Thybodus (broedermeester stond voor het altaar om de mis te lezen) ¹⁶	ja
westportaal [7]	ingang voor belangrijke gasten	meest westelijke travee	Wigboldus (de lekenbroeder-bouwmeester ligt begraven in de westelijk ingang van de kerk)	nee
nachttrap [8]	trap waarlangs de monniken 's nachts vanuit de slaapzaal afdalen naar de kerk	in de zuidwesthoek van het zuidelijke transept	niet genoemd	nee
orgel	begeleiding van de gebedsdiensten	waarschijnlijk in het monnikenkoor	Johannes Recamp (restaureerde het beroemde orgel)	-
toren	dakruiter met klok voor het aankondigen van de gebedsdiensten	op de viering, de kruising van schip en transept	Arnoldus Lanth (toren brandt gedeeltelijk af)	nee
toren	losstaande toren met klok en carrillon	locatie onbekend, waarschijnlijk ten westen van de kerk	Rodolphus herbouwt toren van de kerk vanaf het houten fundament	nee

¹⁶De 'magister conversorum' of broedermeester was een lekenbroeder, die de leiding had over de lekenbroeders, maar zelf in rang onder de cellerier of keldermeester stond. Deze broedermeester was ook priestermonnik, want alleen priestermonniken mochten de mis lezen hebben bij een altaar in het conversenkoor.

Aduard II, de grote kloosterkerk (ecclesia)

Albertus' opvolger Wigboldus begint in 1240 met het leggen van de funderingen voor weer een nieuwe gebedsruimte, die nu kerk (ecclesia) wordt genoemd. Het verschil in benaming zegt iets over de verschijningsvorm en verwijst niet naar de liturgische activiteiten die er plaatsvonden. Zowel in de eerste kapellen als in de latere kerk moesten naast de dagelijkse cyclus van getijdengebeden, het officie, ook missen gevierd worden. Kapellen waren bouwkundig gezien kleiner en eenvoudiger dan de kloosterkerken. De toevoeging 'et claustrum' houdt in dat behalve de kerk ook een kloosterhof werd gebouwd met alle daaromheen gegroepeerde gebouwen volgens de standaardplattegrond van Cisterciënzer kloosters (afb. x).

Alle opmerkingen over de kerk van abt Wigboldus tot aan Geyko geven chronologisch gezien de verschillende fasen in de bouw aan, van het leggen van de fundamenten tot aan de inwijding van het hoofdaltaar. Daartussenin vindt de wijding plaats van de andere altaren (zie ook hoofdstuk Caspers, blz.). Later volgen nog verschillende verbouwingen. Interessant is de mededeling over de lekenbroeder-bouwmeester, van wie gezegd wordt dat hij naar Clairvaux is gezonden om daar de kerk te bekijken die als voorbeeld moest dienen voor die van Aduard II. De vraag is of de mededeling in de kroniek dat de Aduarder kerk naar voorbeeld van Clairvaux is gebouwd klopt. Het kan ook zijn dat de naam Clairvaux is aangehaald om de belangrijkheid van het Aduarder klooster te benadrukken. Clairvaux was immers het klooster van St. Bernardus, de patroonheilige van Aduard en de beroemdste monnik van het Westerse monastieke leven. Een andere mogelijkheid is dat de abt de lekenbroeder-bouwmeester daadwerkelijk naar Clairvaux heeft gezonden en men altijd heeft aangenomen dat Aduard een kopie was, terwijl de bouwmeester andere kerken interessanter vond en die als uitgangspunt heeft genomen bij het ontwerpen van de nieuwe kloosterkerk. Om hier iets over te kunnen zeggen is betrouwbare informatie nodig over de vormgeving van Aduard II, zoals bouwtekeningen of gedetailleerde beschrijvingen. Helaas, is er geen tekening van de kerk overgeleverd, behoudens minuscule schetsjes op enkele contemporaine landkaarten, die meestal als pictogram bedoeld zijn en geen enkel houvast bieden over het exterieur. De enige twee bronnen die, naast de kroniek, informatie bieden over de kerk en die iets zouden kunnen onthullen over de plattegrond en het opgaand metselwerk, zijn een passage in het boek *Rerum Frisicarum* van Ubbo Emmius en het al eerder aangehaalde opgravingsverslag.

De uit Ostfriesland afkomstige geleerde en eerste rector van de Groninger Universiteit, Ubbo Emmius, bezocht aan het eind van de 16^e eeuw het leegstaande klooster. In zijn boek *Rerum Frisicarum*, dat in 1616 werd gepubliceerd, doet hij verslag van zijn bevindingen. Hieronder volgt de passage (naar een vertaling van dr. F. Akkerman):

In het volgende jaar, 1263, is in Middag de beroemde kerk van het klooster van Aduard voltooid en in een plechtige ceremonie gewijd, toen de zevende abt Gaico aan het hoofd van die gemeenschap stond en nadat er reeds 23 volle jaren door meer dan 200 mensen met niet aflatende inspanning aan de bouw gewerkt was. Het werk was begonnen onder de derde abt Wigbold en het is ontworpen en uitgevoerd naar het voorbeeld van de kerk van Clairvaux die eens door Bernard was gebouwd, waarbij alle afmetingen precies in acht zijn genomen, dankzij de vakbekwaamheid en inspanning van één uitmuntende architect

uit de kloostergemeenschap, die daartoe naar Clairvaux was gezonden om de maat en de vorm van het gebouw op te nemen. En deze man heeft daarmee datgene verdiend, wat behalve aan hem aan niemand, zelfs niet aan een abt, laat staan aan een ander uit de schare der monniken, is vergund, namelijk dat hij, om hem te eren, na zijn dood in de kerk zelf werd begraven.

Het bouwwerk is waarlijk bewonderenswaardig, niet alleen door de grootte, maar ook door het schone uiterlijk, met een opvallend, zeer hoog gewelf, en daarboven afgesloten door een spits dak, steunend op 18 geweldige zuilen, in de lengte zich uitstrekkend tot 50 passen, 15 passen breed, en dan ook met een transept, dat zich halverwege zijn lengte verbreedt in de vorm van een kruis, een transept waarvan het dak dezelfde hoogte heeft en dat in de lengte 25 passen meet en in de breedte 14 passen, en waarin nog acht andere, gelijke zuilen staan. En behalve deze zijn er nog halfzuilen aan beide kanten van het godshuis, niet gering in aantal, die de hoog oprijzende muren van metselwerk, waarop het gewelf rust, steunen. Het hoogaltaar, in het halfronde koor binnen in de kerk is omringd door kleinere slanke zuilen, uit één blok steen gehouwen, twee bij twee, twaalf in getal, waardoor de achterkant van het binnenste deel van het koor wordt afgesloten, waarbij er slechts een kleine ruimte overblijft tussen het altaar en de zuilen; en rondom het koor zelf zijn er elf kapellen van dezelfde vorm, die het koor aan de buitenkant omringen met evenveel altaren; van binnen was alles ongelooflijk schitterend door een kostbare versiering.

En dit godshuis is gebouwd naast een ander op hetzelfde terrein dat ook nu nog met dit grotere bestaat, en waarvan, voordat dit laatste gewijd was, de kloosterlingen en de hele buurt gebruik hebben gemaakt. En dan is er een gebied met een krachtige muur en een gracht als verdedigingswerk afgesloten en bezet met alle mogelijke gebouwen en tuinen, zó groot, dat het kloostercomplex de gedaante van een stad heeft verkregen. Voeg daarbij de rijkdom, de akkers, hele dorpen met kerken, kapellen als kerken, ruime en schitterende landhuizen, het bestuurlijke gezag en de macht die te danken zijn aan het bijgeloof, en ge zult u verbazen over de overvloed die het landvolk opbrengt.¹⁷

¹⁷ Emmius (1616), blz. 164: Anno proximo MCCLXIII in Midachiis consummatum dedicatumque est solenni ceremonia celebre fanum coenobii Adoardiani, cum collegio illi praeesset Gaico abbas VII, et iam XXIII annis integris in extruendo urgendoque opere esset laboratum ab hominibus amplius cc. Coeptum erat opus sub abbate tertio Wigboldo, institutumque et perfectum ad exemplar fani Clarevallensis a Bernardo quondam extracti, servatis dimensionibus omnibus iisdem: artificio ac opera unius e collegio architecti insignis, qui huius rei gratia Clarevallem fuerat missus, ut mensuram et formam aedificii illius caperet. Atque is propterea hoc promeruit, quod nulli praeterea, ne antistiti quidem, nedum alteri e monastica familia concessum fuit, ut defunctus honoris ergo in ipso fano conderetur. Operis sane substructio admirabilis non solum magnitudine, sed etiam arte ac specie, spectabili et praecelso fornice, et super eum fastigiato tecto clausa, subnixa columnis ingentibus XVIII, porrecta in longitudinem ad passus L, lata passus XV, dein transverso quoque aedificio, qua media longitudo, ampliata in modum crucis, fastigii altitudine pari, in longum patente passus XXV, in latum passus XIV, in quo aliae etiam columnae similes VIII. Et praeter has dimidiatae utroque in aedis latere non paucae numero, sublimes structurae parietes, quibus fornix incumbit, sustentantes. Ara summa, in cella fani intima semicirculari, cincta columnis minoribus teretibus uno lapide excisis, binis et binis, numero XII, quibus cellae interioris tergum clauditur, modico inter aram et columnas relicto intervallo: cellamque ipsam exterius forma eadem ambientia sacella XI cum aris totidem: cuncta intus supra fidem sumptuoso opere nitentia. Et haec aedes in latere alterius eadum in area extracta, quae etiam nunc cum hac majore superest, qua ante dedicatam hanc coenobitae, et tota vicinia sunt usi. Deinde tantum spatium muro valido et fossa velut moenibus clausum, et aedificiis omnis generis

In de eerste alinea grijpt Emmius terug op informatie uit de abtenkroniek, die hij blijkbaar tot zijn beschikking heeft gehad.¹⁸ Emmius heeft het gebouw met eigen ogen aanschouwd. Hij geeft een beschrijving van de ruimtelijke verhoudingen in het interieur inclusief de maten van het kruis. De informatie is onvoldoende om het gebouw te kunnen reconstrueren.

De tweede bron is het verslag van de opgravingsactiviteiten van Prof. Dr. A.E. van Giffen. Hoofddoel van de opgravingscampagne, uitgevoerd in de jaren 1939 tot en met 1941, was het terugvinden van de grote kloosterkerk en toetsing van de gegevens van Ubbo Emmius. Uit het verslag, dat pas na de dood van Van Giffen is gemaakt, blijkt dat de kerk nog niet voor de helft is blootgelegd en voornamelijk in sleuven en kleine opgravingsvlakken. Van de muren, pijlers en het koorgedeelte is weinig metselwerk overgebleven. De reconstructietekeningen van de plattegrond en de 3d-tekening (afb. x) in het verslag zijn gemaakt op basis van de gevonden paalfunderingen en puinlagen. Zij laten een kruisvormige basiliek zien met een lengte (schip) van 81,30 meter en een breedte (transepten) van 22,80 meter. De auteurs concluderen dat voor de 'passus' van Emmius ongeveer anderhalve meter moet worden gerekend en dat daarmee de maten van Emmius en de maten die berekend zijn naar ligging van de (grotendeels verwijderde) fundamente, min of meer met elkaar overeenstemmen. Voor de breedte van het schip klopt deze redenering inderdaad. Die is 21 meter binnenwerks en 22,80 meter buitenwerks, wat bij 15 passus gemiddeld anderhalve meter is. Voor de lengte van het schip gaat deze berekening niet op. Die is 79 meter binnenwerks en 81,30 meter buitenwerks, van westgevel tot aan de buitencirkel van de kapellenkrans, terwijl Emmius 75 meter opgeeft. Een ander probleem is het feit dat Emmius melding maakt van 18 'geweldige' zuilen, terwijl er in de opgravingstekening slechts 16 geteld kunnen worden. In het verslag wordt de plaats van de westgevel van de kerk bepaald op basis van één kleine sleuf waarin paalfunderingen zijn aangetroffen. Op deze paalfunderingen onder een eindgevel hebben gelegen of onder een losstaande zuil is niet te zien, omdat alleen het oostelijk deel ervan is blootgelegd. De lengte van de kerk is dus niet absoluut bepaald. Het zou dus best kunnen zijn dat de kerk langer is geweest dan de opgravingsresultaten laten zien. Dat Van Giffen zelf ook met die gedachte heeft gestoeid, blijkt uit twee oude opgravingstekeningen die hij zelf heeft gemaakt of heeft laten maken. Op de ene staat een opgravings sleuf met een fundering van de westgevel die de kerk één travee langer maakt, op de andere is de kerk zelfs met twee extra traveeën uitgebreid (lengte 97,50 meter). Bij deze laatste optie zou Emmius van de westgevel tot aan de oostgevel van het transept (bovenkant t-stuk van het kruis) gemeten hebben. Om dan tot 18 zuilen te komen, moeten die van de halfronde koorafscheiding niet meegeteld worden. De afstand is dan om en nabij 75 meter. De lengte van de kerk is dan van westgevel tot aan de buitencirkel van de kapellenkrans 90 meter. Een ander argument voor deze optie is de positie van het gebouw van de lekenbroeders aan de westkant van de kloosterhof. In bijna alle Cisterciënzer

ac hortis occupatum, ut oppidi modum et speciem claustrum monasticum tenuerit. Adde opes, agros, vicos totos cum fanis, sacella fanorum instar, villas amplas ac splendidas, potestatem praetoriam, merito superstitionis vim, et plebis rusticae munificentiam miraberis.

¹⁸Opvallend is dat hij stelt dat de afmetingen van Clairvaux zijn overgenomen. De kroniekschrijver zegt dit niet. Waarschijnlijk is dit een interpretatie van Emmius of hij moet een tot dusver onbekende versie van de kroniek onder ogen hebben gehad met een andere uitleg over deze materie.

kloosters was de kloosterhof smaller dan het schip van de kerk van westkant tot aan het transept, waardoor conversengebouw tegen de kerk aanleunde. In Aduard is de kloosterhof breder, waardoor hij buiten de westgevel van de kerk uitkomt. Dat is bouwkundig gezien een merkwaardige constructie en ook esthetisch niet fraai. Aduard heeft dus minstens één extra travee nodig om de aansluiting kerk en conversenvleugel te kunnen maken.¹⁹ Deze extra travee zou ook een voorhal of narthex kunnen zijn geweest.

Echter, welke maatvoering het ook geweest is, geen van alle corresponderen met de afmetingen van Clairvaux III, die 115 meter lang was en 27 meter breed. De auteurs van het opgravingsverslag zijn van mening dat ook de vorm van de kerk, met name de uitbreiding van het koor naar het oosten, weinig overeenkomsten vertoont met die van Clairvaux. De kerk van Clairvaux (II) is ingewijd in 1145. Het had een rechthoekig koor dat in 1154 werd vervangen door een halfrond gesloten koor met absis. Door deze aanpassing wordt de kerk in de literatuur aangeduid als Clairvaux III. Het koor is rechtstreeks aan de viering gezet. Clairvaux III was de eerste Cisterciënzer kerk waar zo'n afsluiting werd toegepast en nadien hebben vele Cisterciënzer kloosters deze vorm overgenomen. Het is ook deze kerk die de Aduarder lekenbroeder-bouwmeester zou hebben bezocht. Deze vorm is echter niet toegepast in Aduard, die een veel modernere, polygonale koorafsluiting heeft gehad met een afzonderlijk koortravee, zodat ook hier de vergelijking met Clairvaux mank gaat.²⁰ De koorafsluiting van Aduard is nauw verwant aan die van de noordfranse kathedraalgotiek, waarvan de Cisterciënzer kerken van Longpont, Royaumont en Vauclair in het Île de France duidelijke exponenten zijn.²¹ Aduard heeft een polygonale kooromgang die aan beide kanten begint met een vierkante kapel. Ourscamp (Fr.) en Altenberg (D) hebben dezelfde constructie. De auteurs van het opgravingsverslag merken dan ook terecht op dat de Aduarder lekenbroeder-bouwmeester hoogstwaarschijnlijk de kerk van Royaumont als voorbeeld heeft genomen.²² Dit is echter alleen aantoonbaar voor de plattegrond van de kapellenkrans, van het opgaand metselwerk van het exterieur is geen kennis voorhanden, van Aduard, noch van Royaumont. Emmius echter geeft wel bijzonderheden prijs over de afsluiting van het hoogaltaar. Hij schrijft dat achter het altaar twaalf kleine, slanke zuilen waren, uit één blok steen gehouwen, twee bij twee opgesteld, waarbij er een kleine ruimte overbleef tussen het altaar en de zuilen. Rondom het koor waren elf kapellen van dezelfde vorm. Dezelfde constructie is te vinden in Heisterbach waar het koor van de kerk nog bewaard is gebleven. Daarnaast heeft Aduard, evenals Heisterbach en Aduards dochterklooster Ihlow, een conversenkoor dat in de plattegrond terug te zien is in een verbreding van één van de westelijk gelegen traveeën. Er zijn dus duidelijke bouwkundige relaties te leggen tussen Aduard, Royaumont, Heisterbach en Ihlow. De kerk van Ihlow is overigens gebouwd nadat die van Aduard al voltooid was.

Het blijkt dat het samenvoegen van de gegevens die voortkomen uit het verslag van Ubbo Emmius en de opgravingsresultaten leiden naar een reconstructie die overeenkomsten

¹⁹Het kan zijn dat er in Aduard, net als in Royaumont, conversenlaan is geweest tussen de westelijke kruisgang en het conversengebouw. In dat geval zal de westvleugel ca. 3 meter verder naar het westen gestaan hebben.

²⁰Matthias Untermann, *Forma Ordinis* (Berlijn 2001) 339-440.

²¹Untermann, *Forma Ordinis*, 442-450 en 53-542.

²²H. Praamstra en J.W. Boersma, *Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)*, *Palaeohistoria* XIX (1977) 184.

vertoont met de kerken van Royaumont en Heisterbach.

In het boek *Kloosterland / Land der Klöster* gaat de architect H.J. Kooi een stap verder. Hij stelt dat de kerk van Aduard geen basiliek is geweest, maar een hallenkerk. Het verschil tussen beide typen is, dat een basiliek lage zijbeuken heeft, terwijl de zijbeuken van een hallenkerk even hoog zijn als het schip. Kooi baseert zijn visie op de opmerking van Ubbo Emmius, die schrijft dat er halfzuilen aan beide kanten van de kerk waren, die de hoog oprijzende muren steunen, waarop het gewelf rust. Omdat de muren van de zijbeuken ('beide kanten van de kerk') van een basiliek nooit heel hoog kunnen zijn, zou Emmius volgens Kooi in een hallenkerk hebben gestaan. Hij legt een verband tussen Aduard en de Cisterciënzer hallenkerk van Alcobaca in Portugal en Haina in Duitsland.²³ Alcobaca is vanuit Clairvaux gesticht en volgt in grootte en plattegrond Clairvaux III vrij nauwkeurig.²⁴ De tekeningen die van Clairvaux III bewaard zijn gebleven, laten echter een basiliek zien en geen hallenkerk. Misschien is Aduard II door een latere ingreep een hallenkerk geworden. In de tweede helft van de 15^e eeuw verbouwt abt Henricus van Rees de kerk van binnen en laat er een nieuw dak op zetten. Het resultaat mag er zijn, want de abt wordt geëerd met een gedicht van de hand van supprior Arnoldus Grijp, waarin de kerk 'tempel van licht' wordt genoemd. Het is niet duidelijk wat Grijp hiermee bedoelt, op wat voor ingrepen in het interieur deze woorden betrekking hebben: zijn er bijvoorbeeld grotere raamtraceringen aangebracht of is het gehele dak vervangen en heeft men er een hallenkerk van gemaakt die door de hogere zijbeuken altijd meer licht toelaat dan een basiliek. Zolang er niet meer informatie over de kerk gevonden wordt, blijft het lastig de teksten van zowel Emmius als Grijp te bouwkundig te interpreteren.

De interpretaties van de gegevens uit zowel de kroniek als het opgravingsverslag en het ooggetuigeverslag van Emmius, leiden tot verschillende aannames over de kerken die mogelijk als voorbeeld hebben gediend. Hoewel verwantschap tussen Aduard, Royaumont, Heisterbach is vastgesteld, blijft het een moeilijke taak om op basis van beschrijvingen en beperkte archeologische onderzoeken een kerk als die van Aduard, die niet meer bestaat en waarvan geen enkele tekening is overgebleven, te reconstrueren. Te meer omdat grootte en vormgeving zijn bepaald door veel, veelal variabele factoren, zoals o.a. de omvang van de kloostergemeenschap, de verwachte groei, het aantal opdrachten tot lezen van privémissen waarvoor altaren beschikbaar moesten zijn, de financiering, de keuze van een bouwmeester, de beschikbaarheid van bouwmaterialen (natuursteen of baksteen), de regionale bouwstijlen en de invloed van machthebbers. De opmerking van de kroniekschrijver dat de kloosterkerk van Aduard is gebouwd naar voorbeeld van die van Clairvaux, is niet juist. Het archeologisch onderzoek heeft immers aangetoond dat Aduard II zowel wat de plattegrond als de afmetingen betreft, op verschillende punten afwijkt van Clairvaux III. Het feit dat de auteur van deze passage in de kroniek Clairvaux als voorbeeld noemt, kan twee verklaringen hebben.

Ten eerste kan de mededeling gedaan zijn om de belangrijkheid van het klooster te benadrukken. Het heeft dan niets te maken met de ontwerpgeschiedenis van de kerk van Aduard, maar meer met de aard van de tekst van de kroniek als geheel. In middeleeuwse teksten worden slechts mondjesmaat mededelingen gedaan over ontwerp en vormgeving.

²³J. Loer en H.J. Kooi, *Kloosterland / Land der Klöster* (Assen 2008) 103.

²⁴Untermann, *Forma Ordinis*, 430.

De opmerking dat een gebouw naar voorbeeld van een ander is gebouwd, blijkt wel in meer teksten voor te komen. Het gaat dan meestal om contemporaine gebouwen die de macht van kerk of staat representeren, zoals bijvoorbeeld de St. Pieter in Rome en de kapel van Karel de Grote in Aken. Bij vergelijking van het voorbeeld en het daarvan volgens de tekst afgeleide gebouw, blijkt dat er meestal weinig overeenkomsten zijn.²⁵ Uit de beschrijving van de abtenlevens komt het beeld naar voren dat de auteurs de lezer willen overtuigen van Gods rechtstreekse bemoeienis met het Aduarder klooster. De abdij lijkt een door God verkozen locatie waar het zuivere monnikenleven volgens de grondbeginselen wordt geleefd zoals door de belangrijkste vertegenwoordigers van het kloosterleven, Benedictus van Nursia en Bernardus van Clairvaux, is verkondigd. Wanneer men in Aduard een kerk ter meerdere glorie van God en van het klooster zelf wil bouwen dan kan daar als model maar één kerk voor in aanmerking komen, namelijk die kerk die in opdracht van de heilige Bernardus zelf is gebouwd; Bernardus die als de meest zuivere representant van het contemplatieve Cisterciënzer monnikenleven moet worden beschouwd. In Aduard wist men dat maar al te goed. Niet voor niets was het klooster naar hem genoemd: 'Ad Sanctum Bernardum'. Hij was Aduards patroonheilige. Het gaat in de kroniek dus niet rechtstreeks om de stoffelijke constructie, maar om het geestelijke bouwwerk, het bouwen aan Gods koninkrijk. De kroniekschrijver was niet hoofdzakelijk geïnteresseerd in de vorm van het gebouw, maar wilde reclame maken voor de abdij door haar te vergelijken met Clairvaux. Met deze manier van geschiedschrijving stijgt de plaats of kerk uit boven het alledaagse en wordt geplaatst in het kader van de 'espace sacré', de heilige plaats²⁶ Ook in al die andere middeleeuwse teksten, waarin een soortgelijke bouwkundige relatie is gelegd, wordt geen materiële kerk bedoeld, maar de geestelijke, de 'ecclesia spiritualis'.

Een tweede mogelijkheid is dat abt Wigboldus inderdaad een lekebroederbouwmeester naar Clairvaux heeft gezonden. Deze man zal ook in Clairvaux geweest zijn, maar heeft niet gearzeld ook andere Cisterciënzer bouwwerken te bezoeken en dan met name de jongere kerken. Toen hij naar Frankrijk trok was de kerk van Clairvaux, waarvan het koor is vernieuwd in 1154, al relatief oud. De kerk van het klooster Royaumont is gewijd in 1235. De bouw van Aduard is gestart in 1240. Het lijkt aannemelijk dat de bouwmeester van Aduard ergens tussen 1235 en 1240 in Royaumont is geweest om deze nieuwe kerk te bekijken. Ook Heisterbach zal in die periode bezocht zijn. Verdere speculaties over deze architect zijn niet relevant. Het is immers niet van hem bekend waar hij vandaan komt of in wat voor bouwtraditie hij is opgeleid. In elk geval is duidelijk dat de monniken van Aduard, die de kerk van Clairvaux nooit hebben gezien, niet beter wisten dan dat de nieuwe kerk van Aduard een kopie was van Clairvaux en dat de bouwmeester zijn abt had gehoorzaamd.

Overige opmerkingen over de kerk

Al een kleine tien jaar voor de ingebruikname van de kerk in 1263 worden er 15 altaren gewijd, wat betekent dat er al missen werden gelezen toen de kerk nog niet voltooid was.

²⁵Günther Binding en Susanne Linscheid-Burdich, Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter (Darmstadt 2002) 61-72.

²⁶ Michel Sot, *Gesta episcoporum, gesta abbatum*. Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 37 (Turnhout 1981) 20.

Dit was niet ongebruikelijk in de kloosterwereld. Zo gauw dat mogelijk was werd dit gedaan, omdat de privémissen geld in het laadje brachten. Het archeologisch verslag laat zeven straalkapellen zien en vier kapellen in het transept, twee tegen de oostgevel van het noordelijk transept en twee tegen de oostgevel van het zuidelijk transept. In totaal 11, het aantal dat ook door Emmius wordt genoemd. In 1263 werden er tegelijk met het hoofdaltaar nog eens vijf andere ingewijd, wat het totaal dan op 20 brengt. Ook later worden er nog altaren toegevoegd. Als er de noodzaak was tot uitbreiding van het aantal altaren en er was geen plaats meer in het koorgedeelte of de transepten, dan werden de altaren ook wel in de zijbeuken van het schip geplaatst en soms werd er zelfs een kapel aan de kerk gebouwd.

De veranderingen die Lambertus Helt een halve eeuw later aanbrengt zijn nauwkeurig overgeleverd. Hij plaatste twee zuilen bij de treden van het hoogaltaar [1], bepleisterd met kleine afbeeldingen en acanthusversiering. In 1994 werd op het kloosterterrein een bakstenen afbeelding van een cherubijn gevonden met de aanzet van acanthusbladeren. De achterkant ervan is hol en rond, waardoor het alleen op een ronde achtergrond bevestigd kan worden. Waarschijnlijk is dit één van de afbeeldingen die Helt liet maken.²⁷ Helt verfraaide ook de zuilen aan de oostkant waar de mis gelezen werd. Deze operatie rond het hoofdaltaar werd voltooid door zijn opvolger Johannes Recamp.

In de kroniek is twee keer sprake van een toren. Ten tijde van het abbatiaat van Arnoldus Lanth wordt de toren van de kerk door bliksem getroffen. Het bovenste deel gaat verloren, maar Arnoldus laat de zaak herstellen en het siertorentje er bovenop vergulden. Dit was waarschijnlijk de dakruiter die op de viering, de kruising tussen schip en transept, stond. Alle Cisterciënzer kerken hadden zo'n dakruiter, waarin een klok hing die de gebedsdiensten aankondigde. Zo'n 150 jaar eerder geeft abt Rodolphus opdracht de toren van de kerk vanaf het houten fundament tot aan de top te herbouwen. Dit moet een andere toren geweest zijn die geen onderdeel uitmaakte van de kerk, maar los stond, omdat hij anders niet tot aan de houten funderingspalen afgebroken had kunnen worden. Het feit dat dit bouwwerk op houten palen was gezet, geeft aan dat het een behoorlijk volume moet hebben gehad. Waarschijnlijk heeft het klooster een grote vrijstaande toren gehad, want in een verslag van de Provinciale Staten van Groningen van 1599 over de verkoop van stenen uit het klooster, staat geschreven dat 'de steen gekomen zijnde van de toren van Aduard bij een zou blijven en tezamen op een plaats gebracht en in het voorjaar verkocht zal worden'.²⁸ Overigens meldt de provincie in 1612 dat alle kloosterkerken zijn gerepareerd, behalve de Broerekerk. Op basis van deze opmerking mag aangenomen worden dat de abdijkerk van Aduard er dus ook nog stond, met toren (dakruiter). In 1598 had de provincie al gezegd, naar aanleiding van een verzoek van Ommelanders om steen van de kerk van Aduard te mogen halen voor het bouwen van een zijkapel, dat de kerk van Aduard bewaard moest blijven 'als heerlijk monumentum antiquitatis'. De vrijstaande toren was toen allang gesloopt en niet veel later moest ook de kerk het onderspit delven, maar daar wordt verder niets over gezegd. Het is onbekend hoe lang de kerk nog is blijven staan.²⁹

²⁷De conservator van het Centraal Museum in Utrecht deelde mij destijds mede dat de cherubijn vermoedelijk rond 1500 in Utrecht is gemaakt.

²⁸Gedeputeerde Staten, 3 januari 1599.

²⁹Ik vermoed dat de kerk van Aduard al in 1602 verdwenen was, omdat in dat jaar de redger van Aduard een

De eerste schil rond de kloosterhof (gebouwen met een vaste plaats rond de kloosterhof)

In 1240 wordt begonnen met de bouw van de kerk met kloosterhof ('ecclesia et claustrum'), d.w.z. de kerk met kloosterhof en aangrenzende gebouwen. Dit is de standaardplattegrond (Afb. x) die in alle Cisterciënzer kloosters is toegepast. Dit model is voortgekomen uit de voorschriften die Benedictus van Nursia in de 7^e eeuw heeft opgeschreven over het dagelijks leven van monniken. Hij stelde dat de monnik in de beslotenheid van het klooster zich moet toeleggen op de goede werken, de werken die voor God verricht worden, de *Opus Dei*. Deze term had in de oudste monastieke geschriften betrekking op de monastieke ascese in z'n geheel, maar is later synoniem geworden aan 'getijdengebeden', het officie, de acht gebedsdiensten. De gebouwen die voor de uitvoering van het officie benodigd zijn, worden in verschillende middeleeuwse bronnen omschreven als zijnde de kerk, kloosterhof, kapittelzaal, slaapzaal, eetzaal en de keuken. Deze worden dan in hun samenhang *claustrum* genoemd. Bovendien legde Benedictus vast dat al het nodige voor het dagelijkse leven zich in het klooster moet bevinden, om contact met de buitenwereld te voorkomen. Naast de gebouwen voor het officie zijn er dus de bedrijfsgebouwen, die zich binnen de kloostermuren bevinden, maar buiten het *claustrum*. De bouwkundige vertaling van de voorschriften van Benedictus laten zich lezen in de ideaalplattegrond van St. Gallen die in de 9^e eeuw is getekend.³⁰ Hieruit blijkt dat de praktische toepassing van de kloosterregels dan al architectonisch is uitgekristalliseerd. De plattegrond van St. Gallen kan als een blauwdruk beschouwd worden van de middeleeuwse kloosterarchitectuur: rondom de kloosterhof hebben de gebouwen van het *claustrum* zich gegroepeerd en daaromheen, in een tweede schil, de andere ruimten die niet direct een relatie hebben met de uitvoering van de getijdengebeden. Als de kroniekschrijver mededeelt dat onder abt Wigboldus begonnen is met de bouw van 'ecclesia et claustrum' bedoelt hij daarmee de kerk en de binnenste schil van gebouwen rond de kloosterhof, en niet het gehele kloostercomplex.

Wanneer een klooster moest worden gebouwd, was het van het grootste belang dat de monniken zo snel als mogelijk hun gebedsdiensten in de nieuwe kerk konden houden. Daarom werd begonnen met het koor van de kerk, die van oost naar west werd voltooid, en trok men, met de klok mee, gelijktijdig de bovengenoemde reeks gebouwen rondom de kloosterhof op. Pas later werd er verder gewerkt aan het westelijke gedeelte van de kerk, het conversenkoor en westportaal. Deze logische en traditionele volgorde is enigszins te herkennen in de kroniek. Na de ingebruikname van de kerk onder abt Geyko in 1263, wordt de bouw vermeld van de slaapzaal voor de monniken [30] en de abtswoning onder Eggardus in 1268. Daarmee is de hele oostvleugel gereed gekomen, inclusief de hier niet genoemde zalen, want die lagen allemaal onder hetzelfde dak van de slaapzaal op de

nieuw huis liet timmeren aan de hoofdstraat, zo'n 20 meter achter de westfacade van de kerk. Hij had voor de bouw al toestemming in 1597, maar heeft waarschijnlijk gewacht met het bouwen tot na de sloop van de kerk, waardoor het beoogde perceel bouwrijp kon worden gemaakt er tuinen konden worden aangelegd naar het oosten toe.

³⁰Lorna Price, *The Plan of St Gall in brief* (Berkeley 1982).

begane grond (zie tabel).

Tabel C - zalen aan de oostelijke kruisgang					
s c h il	onderdeel [afb. x	functie	plaats	vermelding in de kroniek	opge grav en
1	kloosterhof	open ruimte binnen de kruisgangen	aan de zijbeuk van de kerk, meestal aan de zuidkant	Godefridus van Arnhem (bouwt wenteltrap die vanuit de grote hof naar de voorraadkamer afdalt) Wolterus II (verfraaide vensters in de gehele kloosterhof)	ja
1	kruisgangen of kloostergang en	plaats waar in Cisterciënzer kloosters processies met het kruis plaatsvonden; geeft toegang tot de zalen	aan de zijbeuk van de kerk, meestal aan de zuidkant	Wolterus II (vensters in kloosterhof verfraaid) Godefridus van Arnhem (drie galerijen van de kloosterhof vensters vernieuwd; noordelijke kruisgang nieuwe plavuizen)	alleen de noordelijke
1	sacristie [9]	bewaarplaats voor liturgisch vaatwerk	tussen kerk en kapittelzaal	Johannes Recamp (sacristie naast Mariakapel)	ja
1	armarium [10]	bewaarplaats voor boeken	een nis naast de kerk in de oostelijke kruisgang	niet genoemd	nee
1	kapittelzaal [14]	plaats waar de abt iedere morgen de gemeenschap laat samen komen en een hoofdstuk (kapittel) uit de regel van Benedictus voorleest	een zaal met banken rondom tussen de sacristie en de dagtrap naar de slaapzaal van de monniken; hier werden ook de abten begraven	van verschillende abten wordt vermeld dat zij begraven zijn in de kapittelzaal; zie verder: Fredericus en Johannes Recamp	ja

1	dagtrap [15]	opgang naar de slaapzaal die overdag gebruikt werd	vaak naast de kapittelzaal	niet genoemd	nee
1	passage [tussen 15 en 16]	doorgang naar buiten	naast de dagtrap of naast de kapittelzaal	niet genoemd	nee
1	auditorium [16]	spreekkamer van de abt	naast de monnikenzaal	niet genoemd	nee
1	monnikenzaal [17]	dagruimte voor de monniken; plaats voor intellectuele arbeid; pas vanaf de 13 ^e eeuw een vast onderdeel	ten noorden van de novicenzaal	niet genoemd	
1	novicenzaal [18]	dagruimte voor de aspirantmonniken in opleiding	meest zuidelijk ruimte van de oostvleugel	niet genoemd	nee
1	scriptorium	schrijfzaal voor het kopiëren van boeken	bij de monnikenzaal; niet altijd een aparte ruimte; in kleinere klooster schreef men in de verwarmde zaal	niet genoemd	nee
1	latrines [19]	toiletruimten	op de 1 ^e verdieping achter de slaapzaal	niet genoemd	nee
1	slaapzaal [30]	gemeenschappelijk slaapvertrek van de monniken	de verdieping boven de oostvleugel	Eggardus (bouw) Rodolphus (dakrenovatie)	nee

2	bibliotheek	grote abdijen hadden een aparte zaal ingericht als bibliotheek	in of aan de oostvleugel	Rodolphus (dakrenovatie) Johannes Recamp (gebouw versterkt en boekenbezit uitgebreid), locatie onbekend Godefridus van Arnhem (boekenbezit vermeerderd)	nee
2	abtshuis	werkkamer van de abt met ontvangstaal en slaapkamer	aan de oostvleugel of aan de westvleugel bij de poort	Eggardus (bouw) Wolterus II (renovatie) Elbertus (renovatie) Johannes Rekamp (renovatie grote zaal en slaapkamer) Godefridus van Arnhem (bouw wenteltrap en versiering met schilderijen en tapijten)	nee
2	wintereetzaal	verwarmde eetzaal waar de monniken in de winter aten	in Aduard aan de slaapzaal van de monniken	Arnoldus Lanth (wintereetzaal gebouwd met wenteltrap naar de slaapzaal)	nee

Daarna is het wasbekken [21] voor de eetzaal [22] in gebruik genomen, wat impliceert dat de eetzaal en de keuken er al stonden. Dit wasbekken is waarschijnlijk niet de lavabo die tijdens de opgravingen in de kloosterhof is teruggevonden. Dit was een achtkantig gebouwtje met een dak en een trap, dat buiten in het midden van de kloosterhof stond, terwijl wasbekkens altijd in of aan de zuidelijke kruisgang waren gebouwd. De monniken hoefden dan niet naar buiten toe om hun handen te wassen voordat zij gingen eten of de kerk bezochten. Alleen in het warmere, zuidelijke Europa werden soms vrijstaande wasbekkens gebouwd. Het is ondenkbaar dat dit ook in Aduard is gebeurd.

Tabel D - zalen aan de zuidelijke kruisgang					
schil	onderdeel [afb. x]	functie	plaats	vermelding in kroniek	opgegraven
1	calefactorium [20]	verwarmde zaal	tussen monnikenzaal en eetzaal	niet genoemd	nee
1	wasbekken [21]	wasbekken	voor de eetzaal, ingebouwd in de zuidelijke kloostergang	Eggardus (liet koperen wasbekken gieten dat voor de eetzaal staat)	Ja, maar midden in de kloosterhof.

1	eetzaal [22]	gemeenschappelijke eetzaal voor de monniken	tussen calefactorium en conventskeuken	Eggardus (wasbekken voor de eetzaal)	nee
1	conventskeuken [24]	keuken voor de monniken en de lekebroeders	tussen de eetzaal van de monniken en de eetzaal van de conversen	Wolterus I (keuken voor het convent vernieuwd) Arnoldus Lanth (moestuin voor conventskeuken veranderd) Godefridus van Arnhem (wenteltrap gebouwd vanuit de keuken naar boven)	nee
2	abtskeuken	keuken voor de abt	ergens bij conventskeuken en abtshuis	Arnoldus Lanth (Zwarte Kamer tegenover abtskeuken; moestuin voor abtskeuken veranderd)	nee
2	ziekenzaal voor de monniken	speciale zaal voor zieke en bejaarde monniken	meestal aan de oostkant van de eerste schil, in Aduard een grote zaal aan de zuidkant van de eerste schil	Henricus I (bouw in 1297)	nog aanwezig

Het *claustrum* van Aduard (de eerte schil) was dus al vóór 1287 voltooid. De laatste referentie onder Eggardus gaat over de oprichting van een kruis in het koor van de conversen [5]. Hieruit blijkt dat in Aduard, evenals elders, na de voltooiing van het *claustrum*, de kerk naar het westen toe verder is afgebouwd. De conversenvleugel [27, 28 en 30] wordt niet genoemd. De reden hiervoor is dat de conversen een ondergeschikte positie innemen in het Cisterciënzer kloosterleven ten opzichte van de koormonniken en dat standsverschil is terug te vinden in de kroniek. Alleen in gevallen van uitzonderlijke prestaties worden zij genoemd, zoals de lekebroeder-bouwmeester die naar Clairvaux toog en de bouwploug (200 lekebroeders) die onder Eylwardus werkte aan de kerk.

Tabel E - zalen aan de westelijke kruisgang					
schil	onderdeel {afb. x]	functie	plaats	vermelding in kroniek	opgegraven
1	eetzaal voor de conversen [24]	eetzaal uitsluitend voor lekebroeders	naast de conventskeuken	niet genoemd	nee
1	passage [tussen 28 en 27]	doorgang naar de westkant	tussen eetzaal en cellarium	niet genoemd	nee
1	cellarium [27]	voorraadruimte	tussen kerk en passage	Godefridus van Arnhem (bouwt wenteltrap die vanuit de grote hof afdaalt naar de voorraadkamer)	nee
2	ziekenzaal voor de conversen	speciale zaal voor zieke en bejaarde lekebroeders	aan de westkant van de eerste schil	Eylardus (ziekenzaal voor de lekebroeders gebouwd en gewijd)	nee

De tweede schil rond de kloosterhof (gebouwen met een variabele plaats die aan de gebouwen rond de kloosterhof waren verbonden)

Het abtshuis

De abt is het hoofd van het klooster, hij leidt de gemeenschap en vertegenwoordigt die naar buiten toe. Hij eet met de gasten en neemt deel aan de vergaderingen van het Generaal Kapittel in Citeaux. Er zijn over zijn woonvertrek in het klooster geen voorgeschreven opgetekend en ook is er geen vaste traditie ontstaan zoals bij de positionering van de gebouwen rond de kloosterhof. Aanvankelijk had de abt geen eigen, afgezonderd onderkomen, maar sliep hij in een kamertje boven de sacristie tussen de kerk en de slaapzaal van de monniken³¹. Die plaats, in een voor leken verboden gebied, bleek niet zo gelukkig. Omdat hij veelvuldig gasten en hoogwaardigheidsbekleders moest ontvangen, scheen een apart gebouw beter recht te doen aan de taken die hij had te vervullen. In de 13^e eeuw worden er in de Cisterciënzer kloosters dan ook aparte abtshuizen gebouwd, waarvan de locatie niet eenduidig is. Meestal ligt hij of tussen de ziekenzaal en de

³¹Marcel Aubert *L'architecture Cistercienne en France*, (Paris 1947) deel 2, 92.

monnikenverblijven (Rievaulx Abbey, Engeland en Villers-la-Ville, België) of aan de vleugel van de conversen bij de hoofdboort (Ten Duinen, België).³² Bij de eerste ligt de nadruk op het contact met de monniken, bij de tweede op die met de gasten. Het Aduarder abtenverblijf lag aan de westkant van het klooster. Een passage in de kroniek onder abt Henricus II vermeldt dat er een boomgaard aangelegd is en een ringmuur aan de andere zijde die later door de Groningers omver is gehaald. In de kroniek van Sicke Benninge wordt het slopen van deze muur ook vermeld met de toevoeging dat deze zich aan de oostzijde van het klooster bevond.³³ Hieruit valt te concluderen dat het abtshuis kennelijk aan de westzijde lag. Ook worden de vensters van het zuidelijk gedeelte van het abtshuis vernieuwd, wat een noord-zuid oriëntatie suggereert. In de 16^e eeuw vinden er verschillende renovaties plaats en wordt het interieur verrijkt met tapijten en schilderijen. De investeringen in abt-gerelateerde zaken zijn aan het eind van de kloosterperiode veel hoger dan aan het begin. Dit weerspiegelt een verschuiving van de rol van de abt van sobere herder naar aristocratisch bestuurder, een ontwikkeling die in veel Cisterciënzer kloosters is waar te nemen. Overeenkomstig werden de abbatiale behuizingen steeds groter en mooier. Het nog bestaande abtshuis van het klooster Hude (bij Bremen, Duitsland), dat volgens dendrochronologisch onderzoek rond 1330 gebouwd moet zijn, meet ca. 16 x 7,5 meter en telt twee verdiepingen.³⁴ Het 13^e eeuwse abtshuis in Aduard zal ook een fors gebouw geweest zijn, want het heeft een grote zaal gehad, die abt Johannes Recamp vernieuwde en waarin zijn opvolger Godefridus van Arnhem een hoge wenteltrap plaatste.

De ziekenzaal voor de koormonniken

Voor de Cisterciënzers was een ziekenzaal veel meer een sacrale ruimte dan louter een ziekenverblijf. Om twee redenen: ten eerste omdat Benedictus in zijn Regel schreef dat men zorg moest dragen voor de zieken, zodat ze 'gediend worden als Christus in eigen persoon' en ten tweede vanwege het feit dat de ziekenzaal de plaats was waar de monnik zijn aardse bestaan verliet om opgenomen te worden in het hemelse koninkrijk: een heilige vervulling na een leven van bidden en werken, het moment suprême! Dat verklaart ook waarom in het *Ecclesiastica Officia* relatief veel meer aandacht wordt besteed aan het stervensproces dan aan het ziek zijn op zich, en het verklaart waarom de Cisterciënzer ziekenzalen van de koormonniken zou groot en mooi zijn, als waren het kerken.

Aan het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw worden er twee ziekenzalen gebouwd, één voor de koormonniken met kapel en altaar in 1297 (onder abt Henricus 1292-1301) en één voor de conversen (onder abt Eylardus 1305-1329). Deze laatste werd volgens de kroniekschrijver in zes weken gebouwd. Die voor de koormonniken noemt hij een 'magnum infirmitorium', een gebouw waarvan de omvang blijkbaar indruk op hem heeft gemaakt. Ook de binnenkant heeft hem gegrepen, want hij vermeldt dat er een gedicht in de muur was verwerkt ter ere van de geestelijke dragers van de Cisterciënzer orde: de Moeder Gods, Benedictus en Bernardus en dat de kapel en

³²Peter Ferguson, 'Aelred's Abbatial Residence at Rievaulx Abbey' in: M. Parsons Lillich, *Studies in Cistercian Art and Architecture* volume 5 (Kalamazoo 1998). Aelred's Abbatial Residence at Rievaulx Abbey

³³ Benninge, *Chronickel*, 268-269 .

³⁴Joachim Gomolka Das ehemalige Abtshaus des Klosters Hude: neue Erkenntnisse der Bauforschung, in: *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen*, 4 (1999) 193-194.

het altaar zijn ingewijd door Emanuel van Cremona.

Het enige bouwrestant van het kloostercomplex - wat Aduarders de 'Abdijkerk' noemen - wordt in 20^e eeuwse teksten soms als ziekenzaal en soms als eetzaal aangeduid. De eerste die het gebouw identificeerde als ziekenzaal was rijksbouwmeester C.H. Peters³⁵. De Provinciale Groningse Archeologische Commissie bestudeert het gebouw tijdens de restauratie in de jaren twintig en komt tot de conclusie dat het waarschijnlijk de eetzaal moet zijn geweest.³⁶ In de publicatie van de opgravingsresultaten in 1977 wordt de functie van ziekenzaal weer aangehaald met een verwijzing naar bovengenoemde passage onder abt Henricus in de kroniek. In het bouwhistorisch verslag van de Rijksgebouwendienst van 1992 wordt het gebouw gekarakteriseerd als zijnde de ziekenzaal voor de conversen.³⁷

Hieronder wordt aan de hand van verschillende bronnen aangetoond dat de 'Abdijkerk' de grote ziekenzaal is geweest voor de koormonniken, die onder het bewind van abt Henricus is gebouwd. .

Monniken hebben zich altijd zeer intensief beziggehouden met de ziekenzorg. In de vroege middeleeuwen had de uitoefening van de geneeskunde voornamelijk plaatsgevonden in kloostergemeenschappen; de Benedictijnen waren het meest actief. Door de opkomst van de universiteiten en het toegankelijk worden van medische teksten van Galenus en Aristoteles werd die rol steeds kleiner en verdween zelfs helemaal doordat verschillende concilies in de 12^e en 13^e eeuw beperkingen oplegden, totdat het monniken uiteindelijk werd verboden zich nog langer met de geneeskunst bezig te houden.³⁸ Vanaf dat moment leverden zij geen bijdrage meer aan de medische wetenschap. De zorg voor de zieke broeders en zusters binnen de kloostermuren bleef natuurlijk bestaan. In de grondwet van het Cisterciënzer kloosterleven, de Regel van Benedictus, wordt in hoofdstuk 36 met nadruk gesteld dat het de verplichting van een monnik is zich vóór en boven alles in te zetten voor de zorg van de zieken. Bovendien moet voor hen een aparte ruimte ingericht worden met een ziekenverpleger. Ook moet de zieke de gelegenheid krijgen zich te baden of vlees te eten om op krachten te komen. Deze duidelijke stellingname ten opzichte van zieken heeft ertoe geleid dat in het ontwerp van de vroeg-middeleeuwse kloosterplattegrond een terrein werd gereserveerd voor medische zaken. De ideaalplattegrond van het klooster St. Gallen laat een dubbele kloosterhof zien aan de oostkant van de abdijkerk waar alle medische facilitaire ruimten waren ondergebracht: ruimten voor de zieken en ernstig zieken, kamer voor aderlating, badruimte, keuken, kapel, kamer voor de ziekenmeester, kruidentuin en opbergruimten.³⁹ De tekening van St Gallen is waarschijnlijk bepalend geweest voor de manier waarop de kloosterorden later met de ziekenzaalarchitectuur zijn omgesprongen. Het ontwerp van de ziekenhuiscomplexen van de grote Cisterciënzer abdijen is vergelijkbaar met wat in St. Gallen is voorgetekend, maar de bouwkundige erfenis is vrij pover. Er zijn maar weinig

³⁵C.H. Peters (1847-1932)

³⁶H.A. Poelman en H.P. Coster ed., *Groningsche Volksalmanak* 1926 (Groningen 1925) 177.

³⁷P.C. van der Heiden, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling NH-kerk Aduard* (1992) 55.

³⁸Ria Jansen-Sieben, 'Het menselijk lichaam en de geneeskunde' in M. Stoffers ed., *De Middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300* (Hilversum 1994) 244.

³⁹Price, 28-38.

Cisterciënzer ziekenzalen overgebleven, sommige vrij gaaf (o.a. Ourscamp, Eberbach en Aduard), andere fragmentarisch (o.a. Villers). Daarnaast heeft archeologisch onderzoek enige gegevens opgeleverd over het gebruik en de indeling van de gebouwen (o.a. Fountains Abbey en Furness Abbey). Een Cisterciënzer ziekenzaal bestond uit een hoofdzaal met daaraan vast of er omheen de bijgebouwen. Hoe hebben die eruit gezien?

Kenmerkend voor de hoofdzaal is de verdeling van de lange gevels in 8 á 9 traveeën die in de onderste geleding kleine raampjes hebben en in de bovenste grotere. Dit is te zien in zowel Ourscamp als Villers. Tussen de laag geplaatste kleine vensters werden de bedden van de zieken opgesteld, zodat zij voldoende konden profiteren van de lichtinval. Bovendien konden deze venstertjes geopend worden, wat mogelijkheden tot ventilatie gaf. Deze constructie is ook kenmerkend voor Aduard: de zuidgevel bestaat uit negen traveeën met onder twee kleine spitsboogvensters en boven één grote. De relatief dunne wandgeleding geeft in combinatie met het grote aantal ramen een flinke lichtinval in het gebouw. De keuze voor een houten tongewelf in plaats van een stenen ribgewelf, gaf bovendien de mogelijkheid tot plaatsing van vensters in de topgevels, waardoor nog meer licht de ziekenzaal kon binnendringen. Deze constructie schijnt vooral in Duitsland toegepast te zijn.⁴⁰ De noordgevel heeft slechts drie traveeën die gelijk zijn aan de zuidgevel. Een dichtgemetselde boog en een deurpartij laten vroegere doorgangen naar bijgebouwen vermoeden. Aan de hand van de kroniek en het archeologisch onderzoek is bij benadering vast te stellen welke gebouwen dat zijn geweest.

De privileges die zieke monniken genoten, zijn al in de Regel van Benedictus vastgelegd, namelijk het recht op het eten van vlees en het nemen van een bad. Deze hebben ertoe geleid dat er naast of aan de ziekenzaal een vleeseetzaal werd gebouwd en een badruimte.

Het vlees werd bereid in een apart hiervoor ingerichte keuken bij of aan de ziekenzaal en geserveerd in de vleeseetzaal, die ook wel *misericorde* werd genoemd, of, zoals in de kroniek onder abt Johannes Reekamp, *coenaculum*. De locatie wordt niet genoemd. Reconstructietekeningen van andere grote Cisterciënzer ziekenzalen (zie tekening Fountains Abbey) laten zien dat er altijd een directe of korte verbinding was tussen de hoofdzaal en de vleeseetzaal.⁴¹ Met die wetenschap is de ligging van die van Aduard met behulp van het archeologisch onderzoek globaal aan te tonen. Ten zuiden van de ziekenzaal zijn boven een gemetseld riool stortgaten aangetroffen waar via buizen huishoudelijk afval in gedeponeed werd (zie afbeelding x).⁴² Waarschijnlijk gaat het hier om de locatie van de vleeskeuken die bij de Aduarder vleeseetzaal hoorde. De Aduarder *coenaculum* moet dus ook in dit gebied gezocht worden.

De zieken moesten volgens het *Ecclesiastica Officia*, een 12^e eeuwse tekst die regels bevat over de dagelijkse gang van zaken in een Cisterciënzer klooster, gezamenlijk en hardop het officie bidden in de kapel van de ziekenzaal.⁴³ Degenen die in staat waren naar de kerk te gaan, konden daar plaats nemen in het retro-koor of ziekenkoor. Dit was een speciale plek

⁴⁰Fritz Reinboth, 'Offene Dachwerke bei den Zisterziensern' in: *Cistercienser Chronik* 105. Jg. 1998, Heft 2.

⁴¹G. Coppack en R. Gilyard-Beer, *Fountains Abbey* (London 1993).

⁴²Praamstra en Boersma, 195.

⁴³D. Choisselet en P. Vernet, *Les Ecclesiastica Officia Cisterciens du XIIème Siècle* (Reiningue 1989).

ten westen van het monnikenkoor waar de zieken - de niet-bedlegerigen - konden deelnemen aan de diensten. De oriëntatie van de ziekenzaalkapel was altijd naar het oosten. Er zijn verschillende verschijningsvormen bekend waarbij de kapel vaak uit een uitbouw bestond aan de hoofdzaal; de meest ideale plek was in het oostelijke gedeelte van de ziekenzaal zelf, waar een speciaal koorvenster, dat groter was dan alle andere vensters, extra licht gaf op het altaar. De oostgevel in Aduard, die nog de oorspronkelijke indeling heeft, bestaat uit drie grote spitsboogvensters. De buitenste twee hebben een kleine kraalprofilering aan de binnenkant, terwijl de middelste daar juist zeer rijk geprofileerd is. Dit wijst erop dat de kapel volgens Cisterciënzer gebruik daar gesitueerd moet zijn geweest. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat Emanuel van Cremona in 1297 daar de inwijding van het altaar heeft verricht.

In de kroniek wordt een vertrek genoemd met de naam 'Zwarte Kamer'. Aan het eind van de vijftiende eeuw laat abt Wolterus I er een altaar wijden. In de tweede helft van de zestiende eeuw wordt onder abt Arnoldus Lanth de Zwarte Kamer ingericht tot een verblijf voor abt Godefridus van Arnhem die om gezondheidsredenen zijn taken had moeten neerleggen. Aanvankelijk verbleef hij als gepensioneerd abt voornamelijk op Aduards uithof 'Het Paradijs' bij Roden, maar hij wilde daar vandaan vanwege het soldatengeweld. In de kroniek wordt opgemerkt dat deze Zwarte Kamer bij de keuken van de abt lag. Het abtshuis lag ten westen van het centrum, de abtskeuken waarschijnlijk daaraan vast, in de nabijheid van de conventskeuken. Al deze vertrekken bevonden moeten relatief dicht bij de ziekenzaal hebben gelegen. De naamgeving 'Zwarte Kamer' en de aanwezigheid van een altaar doen vermoeden dat het hier gaat om de kamer voor lijkwassing die hoort bij de ziekenzaal.⁴⁴ Waarschijnlijk heeft deze z'n functie in de eindtijd van het klooster verloren en is daarom besloten de ruimte in te richten als verblijf voor de gepensioneerde abt voor wanneer hij vanuit 'Het Paradijs' naar Aduard wilde komen. Cisterciënzer ziekenzalen fungeerden ook als verblijfruimten voor bejaarde broeders. De geprivilegieerde positie van de abt blijkt uit het feit dat hij niet bij de oude monniken werd geplaatst, maar een eigen onderkomen kregen. Dat was niet ongebruikelijk. In Rievaulx Abbey, Engeland, liet de zieke abt Ailred een huis bouwen dicht bij de ziekenzaal, waarin hij z'n intrek nam en waar hij de behandeling van zijn ziekte toevertrouwde aan twee broeders.⁴⁵

Zowel de hoofdzaal als de geprojecteerde bijgebouwen wijzen eenduidig op het gebruik als ziekenzaal, vergelijkbaar met (al of niet gereconstrueerde) situaties in andere grote Cisterciënzer kloosters. Waarin Aduard in de medisch-bouwkundige nalatenschap van de Cisterciënzers alleen staat, is de aanwezigheid van de oorspronkelijke - zij het herlegde - tegelvloer, waarvan het patroon verwijst naar de liturgische functie van een ziekenzaal in het stervensritueel van de monnik.

Tijdens de restauratie van de ziekenzaal in de periode 1917-1928 kwam in het midden van de zaal onder een laag klei een tegelvloer te voorschijn, die gezien de relatie met de wandtegels in de *oculi*, uit de bouwtijd moet stammen⁴⁶. De vloer heeft een patroon dat

⁴⁴ Choisselet (1989), kap. 94 (17-26).

⁴⁵ Peter Ferguson, 'Aelred's Abbatial Residence at Rievaulx Abbey' in: M. Parsons Lillich, *Studies in Cistercian Art and Architecture* volume 5 (Kalamazoo 1998).

⁴⁶ De *oculi* zijn de ronde nissen tussen de spaarbogen en de vensters in de bovenste geleding van de noord- en zuidgevel.

bestaat uit een gekanteld vierkant met vier kwartieren. Elk kwartier heeft een cirkel. Aan de oostkant van het vierkant ligt een kruis met de hoofddwarsarm naar het westen gericht. In de *Ecclesiastica Officia* worden in hoofdstuk 94 de liturgische rituelen rond het stervensproces besproken. Daar staat geschreven dat als het einde van een zieke monnik nadert, de stervende op een kleed gelegd moet worden waarop as is gestrooid in de vorm van een kruis (en daarop weer een mat of stro).⁴⁷ Hij werd dan op 'zak en as' gelegd, wat verwijst naar het boetedoen in de Bijbel. Nadat de dood was ingetreden werden bij de overledenen verschillende teksten uitgesproken, o.a. het *Subvenite*, het *Kyrieleyson* en het *Tibi Domine commendamus*. Het kan haast niet anders of het kruis in de Aduarder ziekenzaal is de plaats die hier wordt omschreven. De betekenis van het gehele patroon van cirkels in een vierkant sluit ook aan bij de gedachten rond het stervensritueel: de cirkels verwijzen naar het hemelse en het vierkant naar het aardse: de monnik nam op het kruis afscheid van het stoffelijk leven om op te gaan naar het koninkrijk der hemelen. Wat in Aduard abstract (geometrisch figuren) en stilzwijgend verwoord werd, was in de grote ziekenzaal van Citeaux op een houten kruis geschreven. Daar stond op: 'Hierop legt men de monniken wanneer zij sterven, van hier wordt de ziel opgenomen en omhoog gevoerd': dezelfde plek, dezelfde functie.⁴⁸

In een van zijn preken zegt Bernardus van Clairvaux dat de mens beschermd moet worden tegen het kwade, niet alleen in het volle leven, maar ook bij het afscheid nemen van het aardse bestaan, want er is een overgang van de ene wereld naar de andere en tijdens die overgang zal de mens bloot staan aan verzoeking. Zijn visie geeft aan waarom Cisterciënzers veel aandacht besteedden aan de terminale fase. De *Ecclesiastica Officia* gaat hier immers uitvoerig op in. Het behoeft geen betoog dat ook de abdij van Aduard gehouden was aan de reglementen van het Cisterciënzer kloosterleven en dat de bovengenoemde handelingen en stervensrituelen ook hier hebben plaatsgevonden.

De ziekenzaal voor de conversen

Uit het bovenstaande blijkt dat het Aduarder kloostergebouw niets anders geweest kan zijn dan de ziekenzaal van de koormonniken. De typische gevelindeling in combinatie met de tegelvloer en het archeologisch bewijs dat er de noodzakelijke facilitaire ruimten zijn geweest aan de noordzijde, geven voor die visie voldoende onderbouwing. Maar zou het dan niet kunnen gaan om de onder Eylwardus gebouwde ziekenzaal voor de conversen, zoals het in het rapport van Rijksgebouwendienst is gekarakteriseerd?

De conversen of lekenbroeders vertegenwoordigden een institutie in het Cisterciënzer kloosterleven die dienstbaar was gemaakt aan het bidden en werken van de koormonniken. Er was een statusverschil tussen beide groepen.⁴⁹ Om de afstand tussen lekenbroeders en koormonniken niet te groot te laten worden, hebben de eerste Cisterciënzer abten - in navolging van de *Ecclesiastica Officia* voor de koormonniken - ook een regelgeving voor deze werkbroeders geschreven, de zogenaamde *Usus*

⁴⁷Deze gewoonte van het op de mat leggen van de stervende monnik in de ziekenzaal is ook terug te vinden in de verhalen van Caesarius van Heisterbach. Zie: Caesarius van Heisterbach, *Boek der Mirakelen*. G.J.M. Bartelink, inleiding en vertaling ('s-Hertogenbosch 2003) en Jaap van Moolenbroek, *Mirakels historisch* (Hilversum 1999).

⁴⁸M.A. Lenoir, *Architecture monastique* (Paris 1852) 436 en L. Dolberg, 'Sterben und Begräbnis eines Cisterciensers' in: *Studien und Mitteilungen aus dem Benediktiner und dem Cistercienser Orden* (1998).

⁴⁹Zie: J.A. Mol, 'Klooster Aduard, een luxe-instituut', *Noorderbreedte* jg. 25 (2001) 11-13.

Conversorum.⁵⁰ Het, liturgisch gezien, gesimplificeerde leven van de conversen weerspiegelt zich ook in deze beperkt uitgewerkte regels in de *Usus Conversorum*. Over het ziek zijn wordt hierin niet gerept en ook niet over het stervensproces. Bovendien is uit archeologisch onderzoek gebleken - en dat komt overeen met de lagere status - dat de ziekenzalen van de lekenbroeders veel kleiner en eenvoudiger waren dan die van de koormonniken en nooit de afmetingen kunnen hebben gehad als die van de ziekenzaal van Aduard. De plattegrond van Fountains Abbey laat dat, als voorbeeld, duidelijk zien.

Het argument dat de ziekenzaal van Aduard dichterbij de conversengebouwen ligt dan bij die van de koormonniken en daarom door de lekenbroeders gebruikt moet zijn, kan niet als overtuigend bewijs aangevoerd worden. Zoals boven reeds vermeld, heeft er zich een standaardisatieproces voltrokken in de opstelling van de gebouwen in kloosters in het algemeen vanaf de vroege middeleeuwen. Dit heeft geleid tot een ideaalplattegrond voor het claustrale gedeelte, waarin alle gebouwen rond de kloosterhof een vaste plaats kregen, de eerste schil. Sommige gebouwen zitten altijd aan die eerste schil vast, maar kunnen in elk klooster een andere positie hebben. Dit zijn de ziekenzalen, de bibliotheek en het abtshuis. Voor de ziekenzaal blijkt een duidelijke voorkeur te zijn geweest voor plaatsing aan de oostkant. Een reden hiervoor is dat de verblijven van de monniken gebouwd waren tegen de oostelijke kruisgang aan en zo de ziekenzaal goed en snel bereikbaar was zonder dat de monniken hun eigen gebied hoefden te verlaten of het domein van de conversen moesten doorkruisen. Vanwege besmettingsgevaar bouwde men de ziekenverblijven wel op veilige afstand van de monnikenzaal, waarbij een tweede kloosterhof of speciale gang als verbinding diende. In enkele gevallen is de ziekenzaal bij de oost-zuidhoek van de kloosterhof geplaatst of helemaal ten zuiden van de eetzaal, zoals bijvoorbeeld in Furness Abbey in Engeland en ook in Aduard. Dit zijn echter uitzonderingen, die zijn ontstaan omdat het niet mogelijk was de bouw aan de oostkant te realiseren. In Furness was daarvoor geen ruimte meer en in Aduard zal men door belemmeringen aan de oostzijde waarschijnlijk ook gedwongen zijn geweest de ziekenzaal om voor de zuidkant te kiezen.⁵¹

Het is duidelijk dat de kroniekschrijver voornamelijk die gebouwen aanhaalt die een functie vervullen in het heilig officie van de koormonniken - het werken aan Gods koninkrijk - de claustrale ruimten: de kerk, kapittelzaal, slaapzaal, monnikenzaal, eetzaal en keuken. Ook de huidige ziekenzaal van de koormonniken hoort hierbij. Daarom ook noemt de kroniekschrijver de bouw en de inwijding ervan nadrukkelijk en vermeldt hij dat

Tabel F - overige in de kroniek genoemde bouwwerken				
onderdeel [afb. y]	functie	plaats	vermelding in kroniek	opgegraven

⁵⁰C. Waddell, *Cistercian lay brothers, twelfth-century usages with related texts* (Cîteaux 2000).

⁵¹D.N. Bell, 'The Siting and Size of Cistercian Infirmaries in England and Wales' in: M. Parsons Lillich, *Studies in Cistercian Art and Architecture* volume 5 (Kalamazoo 1998) 221-226.

school	leslokaal	onbekend	Albertus (de kapel van Albertus werd later als school gebruikt)	nee
Noorderpoort	centrale in- en uitgang	bij een doorgaande weg	Wibrandus (eerste gebouwen bij de Noorderpoort gebouwd) Fredericus (bouwt kapel voor armen en vrouwen bij de poort) Hoptatus (kruisbeeld bij de Noorderpoort) Thybodus (broedermeester liep naar de poort) Rodolphus (kapel bij de poort herbouwd) Arnoldus Lanth (gracht oostzijde van Noorderpoort naar Zuiderpoort uitgediept)	ja
Zuiderpoort	gesloten, niet functionele doorgang	in de zuidelijke ringmuur	Arnoldus Lanth (gracht oostzijde van Noorderpoort naar Zuiderpoort uitgediept)	nee
gasthuis / kapel	ontvangst- en overblijfruimte voor gasten	bij de Noorderpoort	Wibrandus (gasthuis voor mannen en vrouwen) Fredericus (kapel bij de poort voor vrouwen en armen) Rodolphus (herbouwde kapel bij de poort)	nee
Zwarte Kamer	vermoedelijk een ruimte die hoorde bij de ziekenzaal	tegenover de abtskeuken	Wolterus I (altaar in Zwarte Kamer ingewijd) Arnoldus Lanth (maakt Zwarte Kamer tot woonverblijf voor Godefridus van Arnhem)	nee
scheerhuis	tijdens het novitiaat werd de tonsuur toegepast; die werd bijgehouden in het scheerhuis	locatie onbekend	Lambertus (vernieuwt dat deel van het klooster waar zich het scheerhuis bevindt)	nee

abtstuin	tuin bij het abtshuis	bij het abtshuis	Johannes Recamp (bouwde zomerprieel in de abtstuin) Henricus II (legt boomgaard bij abtshuis aan)	nee
lusthof met labyrinth	tuin met doolhof	ten westen van de ziekenzaal	Arnoldus Lanth (grote en kostbare lusthof aangelegd waarin zich ook de doolhof bevindt)	ja
vleeseetzaal	eetzaal waar alleen vlees gegeten mag worden; dit is alleen toegestaan aan zieken en zwakken	een onderdeel van de ziekenzaal, vermoedelijk een aanbouw ten noorden ervan	Johannes Recamp (vernieuwde de vleeseetzaal)	nee
ringmuur	omheining van het kloosterterrein	aan alle kanten van het kloosterterrein	Henricus II (omgaf het klooster aan de andere zijde met een muur)	ja
ringgracht	voor water aan- en afvoer en voor beveiliging van het kloosterterrein	aan de buitenkant van de ringmuur	Arnoldus Lanth (gracht oostzijde van Noorderpoort naar Zuiderpoort uitgediept)	ja
waterleiding	wateraanvoer	niet als leiding binnen de muren gevonden	Rodolphus (legde een watertoevoer aan)	nee

De overige bouwwerken op het kloosterterrein

Het gastenhuis en de Noorder- en Zuiderpoort

Elk Cisterciënzer klooster had een ringmuur met een centrale ingang, de poort. Een portier ving hier de gasten op en deelde aalmoezen uit aan de armen. Gasten en armen spelen een bijzondere rol in de Regel van Benedictus, waarop het Cisterciënzer leven is gebaseerd. Benedictus zegt, dat 'Alle gasten die aankomen moeten worden ontvangen als Christus zelf, want Hij zal eens zeggen: <Ik kwam als gast en gij hebt Mij opgenomen>.'⁵² En verder: 'Vooral aan het opnemen van armen en vreemdelingen moet men de grootste zorg

⁵² Vromen (1994), 65-67.

besteden, omdat men in hen Christus meer in het bijzonder ontvangt;'.⁵³ De portier leidde de gasten naar het gastenverblijf, dat meestal aan of bij de hoofdpoort gelegen was.⁵⁴ In Aduard zijn de eerste kloostergebouwen bij de Noorderpoort, na de bouw van de kapel van Albertus, omgedoopt tot gastenverblijven voor beide seksen. Later bouwt Abt Fredericus er nog een kapel bij voor vrouwen en armen. Ook is er in de kroniek sprake van een Zuiderpoort. De Noorderpoort was de hoofdpoort gelegen aan de enige verkeersader die er was, een 'wagenwech' die de verbinding vormde tussen de stad Groningen en Friesland. Vanaf Steentil liep de weg langs het klooster naar Langeweer om vervolgens af te buigen naar Zuidhorn (zie afb.). Vanaf de wagenweg liep een verbindingspad naar de Noorderpoort. Die infrastructuur is nog steeds zichtbaar in het huidige Aduard. De hoofdpoort had meestal twee doorgangen, een kleine voor voetgangers en een grote voor wagens.

Sommige kloosters hadden meer poorten, maar deze mochten niet gebruikt worden. In 1472 beveelt het Generaal Kapittel de abt van het klooster Eberbach (Duitsland) de andere ingangen dicht te metselen.⁵⁵ Men mocht dus wel een tweede poort hebben, maar deze moest altijd gesloten blijven. De Zuiderpoort zal ook permanent gesloten zijn geweest. In 1615 worden beide poorten op afbraak verkocht door de provincie, de Noorderpoort voor 656 carolus guldens en de Zuiderpoort voor 241 daler. De laatste wordt niet betaald en weer teruggenomen. Er ontstaat een conflict tussen de familie Coenders en de provincie over het recht tot afbraak van één van beide poorten. In 1648 krijgt de familie toestemming de poort af te breken, mits ze het fundament tot het bovenste weiland laten staan om er een brug met leuning van te maken. Waarschijnlijk wordt hier de Noorderpoort bedoeld, waarvan in 1948 de bruggehoofden teruggevonden zijn in de Burg. Seinenstraat. Deze poort stond dus op de noordelijke ringgracht. De gesloten Zuiderpoort was kleiner, wat ook blijkt uit de bedragen, en niet bedoeld voor verkeer en zal daarom niet op de zuidelijke ringgracht gestaan hebben, maar ervoor. Op een tekening van het klooster Soro (Denemarken) is zo'n tweede poort te zien. Erachter ligt een meer; er is geen mogelijkheid om ergens te komen. Dat was in Aduard ook zo. In 1602 vragen de dorpsbewoners de provincie of zij een doorgaande weg door het dorp mogen hebben, de Noorderpoort in en de Zuiderpoort weer uit, in plaats van een ringweg, de 'wagenwech' langs het klooster. Dit was natuurlijk beter voor de middenstand. Ze bieden aan een brug te bouwen bij de Zuiderpoort over de Lindt en de doorgaande weg op te hogen. De provincie geeft hiervoor toestemming. Ter hoogte van de Zuiderpoort zijn in de Burg. Seinenstraat puinrestanten getraceerd van de ringmuur, waaruit geconcludeerd kan worden dat de eerste Aduarder dorpelingen de weg niet door de Zuiderpoort, maar er langs hebben gelegd. De Zuiderpoort had een kleinere doorgang, die niet geschikt was voor bijvoorbeeld hoog opgetaste hooiwagens. Op bovengenoemde kaart van de 'wagenwech' uit 1675 is een hoog gebouw te zien, dat er nog steeds staat en waarvan het vloerniveau van vóór 1602 - de ophoging - is (ca. 1 meter beneden straatniveau). Het gebouw is van dezelfde vorm als de tweede poort van Soro, een vorm die niet past in het gevelbeeld van het laat 16^e eeuw gebouwde dorp Aduard. Ik vermoed dat dit de Zuiderpoort is geweest, die nooit is afgebroken, maar verbouwd is tot woonhuis. Door vier eeuwen verbouwingen

⁵³ Vromen (1994), 66.

⁵⁴ Jackie Hall, English Cistercian Gatehouse Chapels in: Cîteaux, *Commentarii cistercienses*, 52 (2001) 61-91.

⁵⁵ J. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis* (Leuven 1933) tomus V, 300.

is het middeleeuwse metselwerk verdwenen, maar zijn de maten en verhoudingen nog intact gebleven (afb. x).

De ringmuur en de ringgracht

De kroniek meldt dat de Henricus II het klooster met een muur omgaf aan de andere zijde dan waar het abtshuis stond, die later de Groningers omver hebben gehaald. In de kroniek van Benninge wordt dezelfde actie aangehaald. Hij schrijft dat de Groningers de muur en de torens van het klooster aan de oostzijde neerhaalden in 1514. Volgens Benninge had de ringmuur verdedigingstorens.

Benedictus schrijft in het 66^e hoofdstuk van zijn regel, dat al datgene wat men voor de dagelijkse gang van zaken nodig heeft, zich binnen het klooster moet bevinden, zodat de monniken niet buiten het klooster hoeven rond te zwerven, want dat is niet goed voor hun zielen. Het klooster werd derhalve omheind met een muur. Aanvankelijk waren die ringmuren er niet voor bedoeld om de gemeenschap tegen vijandelijkheden te beschermen, maar in onveilige gebieden gingen de monniken ertoe over de ringmuren te verhogen. Soms werd er ook nog een ringgracht omheen gelegd. Al in de proloog van de kroniek wordt gezegd dat de St. Bernardusabdij werd omringd met een muur. In hoofdstuk x is te lezen dat dit geen overbodige luxe is geweest. Ook is er een ringgracht aangelegd, die abt Arnoldus nog heeft laten uitdiepen en schoonmaken. Drie zijden van de ringgracht zijn archeologisch getraceerd. De oostelijke was 24 meter breed met nog een tweede gracht van 8 meter breed aan de binnenkant. De noordelijke was ca. 16 en de zuidelijke ca. 12 meter breed. Er is geen profiel gegraven van de westelijke tak, maar deze is nog als sloot herkenbaar, evenals trouwens de oostelijke. In de bedding van de zuidelijke ringgracht zijn in de jaren zestig twee vijvers gegraven, waardoor deze onbedoeld weer enigszins zichtbaar is geworden (zie afb. x). De ringmuur is in de vorm van puinresten teruggevonden in de Burg. Seinenstraat (geschatte breedte: 1 meter). In 1997 stuitte een graafmachine in de tuin van het museum St. Bernardushof aan de Hofstraat op metselwerk, dat waarschijnlijk een restant is van de westelijke ringmuur. Een versmalling laat zien dat de muur op fundamentbogen stond (Afb. x).

Hoewel in de kroniek dus slechts van een muur aan de oostzijde wordt gesproken, heeft archeologisch onderzoek aangetoond dat ook de zuidzijde en de westzijde een waren afgeschermd met een muur. Voor de noordkant zal dat ongetwijfeld ook het geval zijn geweest. De torens waarover Benninge spreekt, waarschijnlijk verdedigingstorens in de ringmuur, zijn niet teruggevonden.

Het rioleringsstelsel en de waterleidingen

Eén van de belangrijkste factoren bij de terreinkeuze voor de vestiging van een klooster was de aanwezigheid van water voor transport van goederen en voor de noodzakelijke dagelijkse voorzieningen, voor industriële zaken en voor de bereiding van voedsel. Water voor huishoudelijke doeleinden werd uit de grond gehaald of er werd regenwater opgevangen. Van abt Rodolphus (1423-1449) wordt verteld dat hij in het klooster een waterleiding heeft laten aanleggen. Tijdens de opgravingscampagnes en bij de aanleg van een hoofdriool in de Burg. Seinenstraat in 1948 en 1973, zijn leidingen en tunnels gevonden die aangeven dat het klooster een complex systeem heeft gehad voor de aan- en

afvoer van water.

De kanalen voor de afvoer van water werden door het kloosterterrein gevoerd onder de gebouwen door waar afvalstoffen werden geproduceerd, zoals de latrines, de keukens, de lavabo, de wasruimte, de brouwerij en de ziekenzaal, om vervolgens het kloosterterrein te verlaten en weer aan te sluiten op een rivier.⁵⁶ Op de reconstructietekening van het klooster Arnsburg is te zien hoe een aftakking van de rivier (a) ondergronds (b) het kloosterterrein ingeleid wordt en als eerste de ziekenzaal aandoet om vervolgens via de molen en het brouwhuis weer aan te sluiten op de rivier.⁵⁷ Met stippellijnen zijn enkele gereconstrueerde zijtakken aangegeven. Niet altijd was de situatie zo ideaal als in Arnsburg waar het klooster in de lus van de rivier werd gebouwd en er zoveel verval in het gebied was dat het water voldoende snelheid had om afvalstoffen mee te kunnen nemen. In Aduard stonden de monniken voor een moeilijker taak die ze dankzij hun grote kennis van bouwkunde en techniek toch wisten te klaren. Zij bouwden een kunstmatig rioleringsstelsel van gemetselde, gewelfde gangen die onder de kloostergebouwen door liepen. Hoe het Aduarder systeem werkte in het vlakke wierdenlandschap is niet onderzocht. Waarschijnlijk hebben ze gebruik gemaakt van de getijden. Men kon bij vloed het binnendiep (nu Hofstraat) met een keersluis afsluiten (foto x) om vervolgens bij eb het gangenstelsel te openen, waardoor het water met kracht onder de gebouwen door kon stromen naar een lager punt, waar het water er weer uitstroomde in de ringgracht die in verbinding stond met een rivier. Op de opgravingstekening is ten zuiden van de ziekenzaal zo'n gemetseld riool te zien (foto x) met aftakkingen naar het zuiden en het noorden en op de foto x en xx de riolen die in 1973 zijn gevonden. Dit waterafvoersysteem - in de Aduarder volksmond 'onderaardse gangen' genoemd - is hoogstwaarschijnlijk al aangelegd voor de bouw van de grote kerk en de aangrenzende gebouwen, dus vóór 1240. In de kroniek wordt hierover niet gesproken. De kroniekschrijver meldt wel dat er in het tweede kwart van de 15^e eeuw een waterleiding is geïnstalleerd en dat abt Eggardus (1268-1287) al aan het eind van de 13^e eeuw een wasbekken liet plaatsen voor de eetzaal. Zo'n wasbekken, ook wel lavabo of lavatorium genoemd, werd gebruikt door de koormonniken om de handen te wassen voordat men de eetzaal betrad of de kerk. Het waren ronde of meerhoekige gebouwtjes met een verdieping en een fontein. Het water werd in het midden door een leiding naar boven gevoerd, spoot vervolgens via kraantjes op pijpjes eruit en werd opgevangen in een grote schaal, een wasbekken. Het regenwater hiervoor werd buiten de ringmuren opgevangen en via loden of aardewerken leidingen het klooster in geleid naar een bronnenhuis. Van hieruit vertakten zich de leidingen naar verschillende aftapplaatsen. In Aduard zijn de resten van een achthoekige lavabo opgegraven met een trap. Dit wijst erop dat het waterleidingsysteem al veel eerder bestond.

De lusthof met labyrinth

⁵⁶In de studies die hierover zijn verschenen blijkt dat de ziekenzaal een centrale plaats inneemt in het hele watercircuit. Veelzeggend is de plaats van de ziekenzaal in de plattegrond (12^e eeuw) van het klooster Christchurch in Canterbury, waarop het leidingennet van wateraan- en afvoer is getekend. Zie: Clemens Kosch, 'Der Wasserversorgungsplan des Klosters Christchurch in Canterbury' in: Fritz Gläser ed., *Die Wasserversorgung im Mittelalter* (Mainz am Rhein 1991) 232.

⁵⁷Clemens Kosch, 'Wasserbaueinrichtungen in hochmittelalterlichen Konventanlagen Mitteleuropas' in: Fritz Gläser ed., *Die Wasserversorgung im Mittelalter* (Mainz am Rhein 1991) 111.

Onder Arnoldus Lanth wordt de moestuin waarin groenten en kruiden werden verbouwd voor de conventskeuken en de abtskeuken, veranderd in een grote, kostbare lusthof met doolhof. Er werden bomen voor aangevoerd uit Utrecht. De begrenzing van deze lusthof is door de archeologen teruggevonden. Het is een rechthoekig perceel ten westen van de ziekenzaal dat is omringd door een gracht, waarvan alleen de oostelijke tak nog bestaat. In 1627 is het terrein onder de benaming 'doel- ofte cleetmeestershoff' met gracht eromheen en singel, verkocht door de provincie aan jonker Albert Coenders, redger in Aduard.⁵⁸ In dezelfde eeuw komt het in handen van de heer Iwema, predikant in Aduard. De kerkelijke gemeente is tot 2004 eigenaar geweest van deze tuin en de pastorie.⁵⁹ Dit gebouw heeft eind 19^e eeuw een oudere pastorie vervangen, waarvan het vermoeden bestaat dat deze oorspronkelijk een kloostergebouw is geweest dat aan de ingang van de lusthof stond. In de kelder van de huidige voormalige pastorie bevindt zich nog middeleeuws metselwerk. Het zou een deel van de kleedmeesterswoning van de abdij geweest kunnen zijn. Hoe het ook zij, het is heel bijzonder dat het klooster een labyrint heeft gehad. Informatie over het gebruik en de vorm van dergelijke tuinen in kloosters is mij niet bekend.

Conclusie

In de kroniek wordt uitvoerig stilgestaan bij de bouwactiviteiten in het klooster. Het convergentiepunt daarin is de grote abdiijkerk en daarnaast de gebouwen van de eerste schil (rond de kloosterhof) en de tweede schil (ziekenzalen, abtshuis en bibliotheek). Het aanhalen van de kapellen voor de gasten heeft te maken met het belang dat werd gehecht aan het ontvangen van gasten volgens de regel van Benedictus. Alles wat verder buiten de tweede schil was gebouwd, heeft weinig aandacht gekregen van de auteurs. Over bedrijfsgebouwen wordt niets verteld; de lezer krijgt geen overzicht van de gebouwen waarin economische activiteiten plaatsvonden, zoals bijvoorbeeld de brouwerij, de smidse, de bakkerij, de stallen, etc. De poortgebouwen en de ringgracht worden alleen genoemd als oriëntatiepunten. Doordat de samenhang tussen al die bouwreferenties ontbreekt, kan een reconstructie van de abdij alleen gemaakt worden met voorkennis over de standaardplattegrond. De grootste verdienste van de archeologen in de reconstructie van Aduard is dat zij de kerk gelocaliseerd hebben en daarmee ook de kloosterhof. De meeste gebouwen die in de kroniek genoemd worden zijn niet opgegraven. Er zijn wel restanten van gebouwen blootgelegd, waarvan de functie niet bekend is.

De auteurs van de kroniek hebben geen bouwgeschiedenis willen schrijven, maar het kloosterterrein gemaakt tot een gewijde topografie die het decor vormt waarin het verhaal van de abten zich afspeelt. Gelijk in de proloog is met het verhaal van de lichten de toon al gezet. De kloostergebouwen spelen daarin wel een hele belangrijke rol, maar fungeren meer als rekvisieten dan als bouwkundige grootheden. Het gaat om een beschrijving van de levensdaden van de abten en met die opdracht als uitgangspunt hebben de auteurs hun mondelinge en schriftelijke bronnen gebruikt en de gegevens geselecteerd. Een geschiedschrijving die met zulke doelstellingen is samengesteld, laat zich moeilijk lezen als bron voor historische reconstructies. Echter, dankzij de kennis van de standaardplattegrond, de verdiensten van het archeologisch onderzoek en het verhaal van Ubbo Emmius, vallen de meeste opmerkingen op hun plaats. In gezamenlijkheid geven ze

⁵⁸Groninger Archieven, RF, 1627.51, 31 mei.

⁵⁹Het was de pastorie van de Hervormde gemeente aan de Kloosterstraat.

aan dat de St. Bernardusabdij een groot complex is geweest, dat zijn weerga in het noordelijk kustgebied niet heeft gekend.